

Inhoud

- 1 Inleiding 1

 - 2 De drie variabelen van rechtvaardigheid 4
 - a. algemeen 4
 - b. de betekenis van rechtvaardigheid, en hetgeen rechtvaardig wordt genoemd, de feiten 6
 - c. waarden van de feiten 8

 - 3 Formele rechtvaardigheid 10
 - a. wat beoordelen we met rechtvaardigheid? 10
 - b. zes formuleringen 11
 - c. formele rechtvaardigheid 12
 - d. de waarde van rechtvaardigheid zelf 13

 - 4 Ethische beginselen 15
 - a. universaliseerbare voorschriften 16
 - b. de teleologische benadering 18

 - 5 Rawls' redenering voor een maatstaf van rechtvaardigheid 21
 - a. 'justice as fairness', rechtvaardigheid als ideaal contract 22
 - b. de definiëring van de oorspronkelijke positie 24
 - c. onduidelijkheden in de definiëring 28
 - d. kritiek op de contractmethode 31
 - e. de keuze van Rawls' rechtvaardigheidsbeginselen 35
 - f. kritiek op de keuze 37
 - g. beoordeling van Rawls' redenering 41

 - 6 Slotwoord 47

 - 7 Bibliografie 52
-

1 Inleiding

Zoals we een kunstwerk 'mooi' kunnen noemen, zo kwalificeren we een maatregel, een rechtssysteem of zelfs een samenleving wel met 'rechtvaardig'. In het eerste geval is er sprake van een esthetische waardering en in het laatste geval waarderen we vanuit een ethisch gezichtspunt. Nu weten we naar mijn mening eerder hoe iets gewaardeerd kan worden dan waarom de ene kwalificatie wel en de andere niet te gebruiken valt. Een kunstwerk vinden we niet zo snel rechtvaardig, maar een rechtssysteem en een samenleving kunnen wel van dit adjectivum worden voorzien. Wanneer we iets rechtvaardig vinden, is het dan echter duidelijk waarom die term kan en mag worden toegepast? Kortom, wat is rechtvaardigheid is de vraag waarop ik wil ingaan.

Rechtvaardigheidsuitspraken zijn waarderende uitspraken. Daartegenover staan beschrijvende uitspraken die 'zeggen hoe het is' - tenminste zo lijkt het. Maar neem een uitspraak als 'hier is een glas water'. Willen we deze uitspraak niet op dogmatische wijze accepteren, dan moeten we hem kunnen rechtvaardigen. Uitspraken rechtvaardigen we in een argument met behulp van andere uitspraken. Zouden we alle uitspraken op logische wijze willen rechtvaardigen, dan stuiten we op een oneindige regressie. Is de oplossing dan dat er uitspraken bestaan die we door zintuiglijke waarneming rechtvaardigen? Komen we in de zintuiglijke waarneming tot 'onmiddellijke kennis'? Ook deze derde mogelijkheid om uitspraken te rechtvaardigen faalt. In elke beschrijving treffen we immers universele termen aan, en universalia kunnen niet gecorreleerd worden aan één specifieke zintuiglijke ervaring. Met het woord 'glas' bij voorbeeld geven we fysische lichamen aan die een zeker wetmatig gedrag vertonen. Elke uitspraak heeft derhalve het karakter van een hypothese of theorie.

Dit probleem uit de epistemologie dat Popper het 'trilemma van Fries' (een tijdgenoot van Hegel) noemt, valt

slechts voorlopig op te lossen.¹⁾ Singuliere uitspraken met een empirisch karakter zoals 'hier is een glas water' zijn slechts na een beslissing te accepteren. Het is niet zo dat de ervaring deze 'basisuitspraak' rechtvaardigt, de ervaring kan alleen een beslissing motiveren om een uitspraak te accepteren of te verwerpen. Zelfs in de wetenschap, waar men toch zo 'objectief' mogelijk te werk wil gaan, is dus niet van volledige rationaliteit sprake.

Een wetenschapsman kan zelf beslissen wanneer hij een theorie, dus een samenhangend geheel van uitspraken, vervangt door een andere theorie. Reden kan zijn grotere precisie, grotere testbaarheid of grotere verklarende of voorspellende kracht. De maatstaven die dan worden gebruikt behoren altijd bekritiseerd te kunnen worden en hierdoor kan wetenschappelijke kennis 'rationeel' blijven.

Het taalgebruik binnen de wetenschap kunnen we als empirisch-cognitief karakteriseren. Het testen van theorieën geschiedt met behulp van basisuitspraken. Basisuitspraken zijn beschrijvende uitspraken, ze beweren dat een waarneembare gebeurtenis plaats vindt op een zekere plaats op een zeker tijdstip. Het is logisch onvermijdelijk via een beslissing zekere basisuitspraken te accepteren (met name die uitspraken die gemakkelijk testbaar zijn), en op dit punt bestaat een overeenkomst met rechtvaardigheidsuitspraken. Ook bij waardeoordelen moeten we een beroep doen op maatstaven en criteria die we niet 'zomaar' aantreffen. Maatstaven moeten voorgesteld en beoordeeld en vervolgens geaccepteerd of afgewezen worden. Rechtvaardig is niet, of hoeft niet te zijn, wat de meerderheid van de mensen vindt. Hoe de meeste mensen over rechtvaardigheid denken of wat de zienswijze is die binnen verschillende sociale groepen omtrent rechtvaardigheid bestaat zijn sociologische vraagstellingen. Maar alhoewel er zowel voor beschrijvende als ^{= Informative} waar- ^{= Normative} derende uitspraken beslissingen nodig zijn om uit te maken welke we accepteren, zijn de criteria voor acceptatie van waarderende uitspraken anders van aard. Ethische criteria waarop rechtvaardigheidsuitspraken al dan niet expliciet steunen zijn bij voorbeeld niet geformuleerd in termen van

1) Popper 1959, hoofdstuk V: 'The problem of the empirical basis', pp.93-111 .

verklarende en voorspellende kracht.

In het volgende wil ik ingaan op enkele filosofische benaderingen van het idee rechtvaardigheid. In (2) worden drie variabelen van rechtvaardigheid onderscheiden. In (3) komt de formele overeenkomst tussen een aantal rechtvaardigheidsformules ter sprake. Na een uitweiding over morele beginselen in het algemeen in (4) bespreek ik in (5) de redenering voor rechtvaardigheid volgens de methode van Rawls. Voor het gemak kunnen we zeggen dat de opmerkingen die hieronder over rechtvaardigheid worden gemaakt aspecten zijn van een begrip of idee van rechtvaardigheid.

2 De drie variabelen van rechtvaardigheid

a. algemeen

Termen in het wetenschappelijk taalgebruik berusten op afspraak. Ten einde misverstanden te vermijden spreekt men af wat er onder de begrippen waar men mee aan het werk gaat dient te worden verstaan. Maar voor woorden in onze 'gewone' taal geldt dit maar ten dele. We leren als kind langzaam maar zeker spreken, en het is duidelijk dat er niet voor elk nieuw woordje een afspraak gemaakt wordt hoe we het moeten gebruiken. Wanneer en waarom verschillen we nu van mening over 'rechtvaardigheid'?

In de dialoog 'De staat' van Plato hebben Socrates en Thrasymachus een meningsverschil over wat rechtvaardigheid is. Pitkin probeert in haar boek 'Wittgenstein and justice'¹⁾ deze twist te verhelderen door gebruik te maken van taalfilosofische inzichten. Alvorens dit te doen geeft ze eerst een uiteenzetting van Wittgenstein's filosofie, en ze schrijft dus voort, zoals ze zegt, van explicatie tot applicatie.²⁾ Wittgenstein gaf in zijn 'Philosophische Untersuchungen' een nieuwe wending aan het onderzoek naar de betekenis van woorden en zinnen, en men kan Wittgenstein's bijdrage samenvatten in de uitroep 'don't look for the meaning, look for the use'.³⁾ Als we in deze richting denken wordt taal als een activiteit gezien, of liever: spreken is een activiteit, proces, sociale interactie. Taal is dan een systeem van abstracte elementen, een abstractie van bijzondere activiteiten, pas te ontdekken na analyse van deze activiteiten.⁴⁾ Het is niet voldoende om taal een beeld van de realiteit te noemen, zoals Wittgenstein nog in zijn 'Tractatus' deed. Het lijkt erop dat we kinderen de namen van bepaalde objecten leren door ze aan te wijzen. Zeer zeker leren we als kind sommige woorden door vingerwijzen. Toch kleven aan deze verwijzingstheorie, die woorden als 'labels' of etiketjes ziet, veel bezwaren. Niet alleen zijn talloze woorden niet door aanwijzen te leren, en moet ook het aanwijzen zelf geleerd worden. Daarnaast moet een kind leren wáár een volwassene

1) Pitkin 1972.

2) Op. cit., p.xiii.

3) Alston 1967b, p.237.

4) Alston 1967a, p.385.

naar wijst.¹⁾

Door taal op te vatten als een activiteit komen we verder; woorden zijn niet alleen labels, maar fungeren ook als gereedschappen en als signalen. De taal en de handelingen waarin taal is verweven vormen tezamen een 'taalspel', en het zijn taalspelen waar kinderen van leren.²⁾ Gereedschappen kunnen voor velerlei doeleinden dienen. Zoals we met hamers, zagen en schroevendraaiers uiteenlopende handelingen verrichten, zo kunnen we met woorden van allerlei zeggen en doen. Voor de signaalfunctie: denk bij voorbeeld aan de uitroep 'schaak!' bij het schaakspel. Woorden hebben functies en brengen veranderingen in het handelen teweeg.

Hoe wordt nu de betekenis van rechtvaardigheid geleerd? Door begripsanalyse of door de aard van rechtvaardigheid te onderzoeken? Alston vindt dat leunstoelreflectie ons pas verder helpt als zoiets wordt opgevat als een poging om expliciet te maken wat we zeggen wanneer we zeggen dat iets rechtvaardig is.³⁾ Begripsanalyse voldoet niet, zoiets impliceert namelijk een introspectief onderzoek naar iets wat een begrip genoemd wordt en ontdekken wat de delen ervan zijn en hoe ze gecombineerd worden. Objectieve technieken schijnen hiervoor niet mogelijk te zijn. Zoeken naar de aard van rechtvaardigheid levert evenmin iets op; rechtvaardigheid is geen entiteit die bestaat onafhankelijk van ons spreken. Er bestaat geen enkele procedure om zulke entiteiten te onderzoeken. Betekenis van woorden komt men op het spoor door te letten op taalspelen, op de verdeling van het woord in de taal, op de 'linguïstische omgeving'. Veel kan men leren van synoniemen en antoniemen. Pitkin geeft als voorbeeld het woord 'nature'. Hiervan zijn weinig synoniemen, maar tot de betekenis dragen ook woorden als 'unnatural', 'artificial', 'unconventional', 'civilized', 'improved', 'perverted' bij.⁴⁾ Kan het woord als substantief, adjectief of als werkwoord gebruikt worden? Wat leert de ethymologische geschiedenis van het woord?

Pitkin is nogal uitvoerig in de behandeling van deze kwesties, maar ik meen dat we haar analyse van de betekenis van woorden

1) Pitkin 1972, p31 . 2) Op. cit., p.39 .

3) Alston 1967a, p.388 , Alston 1967b, p.233 , 200.

4) Op.cit., p.9 .

als volgt mogen samenvatten:

- a) woorden zijn niet, of niet alleen, labels, maar vaak signalen;
- b) taal wordt geleerd van gebruiksvoorbeelden;
- c) betekenis is afhankelijk van de context waarin een woord of uitdrukking wordt gebruikt. We leren een woord te gebruiken in een verscheidenheid van contexten.¹⁾

Observaties in die richting verhelderen hoe we als kind een taal leren hanteren, hoe we leren spreken en de eindeloze syntactische en semantische eigenaardigheden van onze taal onder de knie krijgen. In hoeverre zijn nu haar observaties bruikbaar als ze zich afvraagt wat 'rechtvaardigheid' is?

- b. de betekenis van rechtvaardigheid, en hetgeen rechtvaardig wordt genoemd, de feiten

Pitkin geeft te kennen dat haar uiteenzetting van Wittgenstein's ideeën suggesties oplevert maar nog geen complete studie van rechtvaardigheid. Ze wil met haar opmerkingen tot verder onderzoek aansporen.²⁾ Ze neemt als voorbeeld het meningsverschil dat Socrates en Thrasymachus hebben over de bepaling van rechtvaardigheid, en de definitie die Thrasymachus er op na houdt is volgens haar 'rechtvaardigheid is niets anders dan het voordeel van de sterkste'. Daartegenover is Socrates in haar ogen de mening toegedaan dat rechtvaardigheid 'is everyone having and doing what is appropriate to him'.³⁾ Deze twee opvattingen over rechtvaardigheid lopen zó sterk uiteen, dat we misschien moeten zeggen dat ze niet zozeer van mening verschillen maar twee geheel verschillende vragen proberen te beantwoorden.

Enkele van de opmerkingen die Pitkin naar aanleiding van deze kwestie maakt wil ik naar voren halen. Ten eerste kan een onderscheid ingevoerd worden tussen het niveau van de betekenis van rechtvaardigheid en het niveau van de sociologische observatie. Wanneer Thrasymachus opmerkt dat wat mensen 'rechtvaardig' noemen tevens in het belang van de sterkste is, dan geeft hij nog niet de betekenis van het

1) Zie b.v. p.85 . 2) Op.cit., p.169 .

3) Op.cit., pp.169v ; de opvattingen van Thrasymachus en Socrates kan men terug vinden in 'De staat', I,338c en IV,433a-434c .

woord 'rechtvaardig'.¹⁾ In het verlengde hiervan ligt de opvatting dat Socrates een normatief, Thrasymachus daarentegen een empirisch argument levert. Zou men hiermee bedoelen te zeggen dat Socrates zich afvraagt wat rechtvaardigheid behoort te zijn, en dat Thrasymachus mededeelt wat rechtvaardigheid in feite is, dan heerst er een misverstand. Wanneer heersers in hun eigen belang tewerk gaan zou Socrates dit zeker onrechtvaardig noemen. Thrasymachus kan dan pas empirische feiten die met rechtvaardigheid van doen hebben in overweging nemen als het feiten inzake rechtvaardigheid zijn. Empirisch onderzoek vooronderstelt begripsmatige definitie.²⁾

Ten tweede: we leren wat er met rechtvaardigheid wordt bedoeld. Er zit een conventioneel element in de betekenis van rechtvaardigheid. Wat rechtvaardigheid is leren we niet alleen doordat een volwassene ons als kind allerlei aanwijst met de opmerking 'dát noemen we nu rechtvaardig!'. Woorden zijn meer dan labels. Ook door het observeren van allerlei omstandigheden en situaties waarin de 'taal' van rechtvaardigheid gebezigd wordt - rechtvaardigen, recht doen aan, eerlijk, juist, billijk, en ook gelijk, verdienste, behoefte, kortom woorden die in de context van rechtvaardigheid thuishoren - krijgen we de betekenis van rechtvaardigheid onder de knie. Wat we met het woord rechtvaardigheid aangeven wordt niet alleen duidelijk wanneer we zeggen dat iemand onrecht wordt aangedaan, maar ook als we in een situatie een beslissing of een handeling rechtvaardigen, als we een lekker maal eer aandoen ('doing justice to a delicious meal'), en als we zien dat iemand z'n verdiende loon krijgt ('getting your just deserts'). Bovendien zien we hoe het spreken in termen van rechtvaardigheid veranderingen in handelingen, relaties en affecties teweeg brengt, iets wat we de 'wereldlijke' kant binnen de context van rechtvaardigheid kunnen noemen. 'Like the meaning of "rain"', zo schrijft Pitkin, 'the meaning of "justice" can be learned as much from what we do about "it" as from how "it" looks. Like the meaning of "God", it can be learned even if the phenomenon is never experienced or is experienced only partially or imperfectly. (...) Meaning and use do go together.'³⁾

1) Op.cit., p.170 .

2) Op.cit., pp.177-78 .

3) Op.cit., p.176 .

c. waarden van de feiten

Ten derde wijst Pitkin op het waarde-aspect van rechtvaardigheid. Wat een S.A. man in nazi-Duitsland 'goed', 'eerlijk' of 'prijzenswaardig' zou noemen vinden wij misdadig. Er wordt van verschillende maatstaven uitgegaan. Zou een dergelijke discussie op serieuze wijze plaats vinden, dan moeten de partijen bereid zijn aan te geven hoe iets rechtvaardig is. Rechtvaardigheid impliceert maatstaven en de mogelijkheid van beoordelen en rechtvaardigen.¹⁾

De conclusie van Pitkin is dat er aan een begrip als rechtvaardigheid drie aspecten te onderscheiden zijn. Het begrip rechtvaardigheid is variabel naar drie dimensies. Wanneer iemand een situatie rechtvaardig acht, dan moet hij bereid zijn aan te tonen hoe die situatie rechtvaardig is. Hij moet dus (i) de relevante feiten in overweging nemen en (ii) naar zijn maatstaven verwijzen; (iii) de betekenis, de 'linguïstische omgeving', heeft hij geleerd in contexten waarbinnen iets rechtvaardig, onrechtvaardig enz. werd genoemd.

Het is juist van Pitkin in het begrip rechtvaardigheid een waarde-aspect te onderscheiden. Net zoals in de woorden 'groot' en 'normaal' zit in 'rechtvaardigheid' een waarderend element. Hierbij dient te worden opgemerkt dat een schatting van de mate waarin iets bij voorbeeld groot genoemd wordt nog geenszins een goedkeuring of afkeuring impliceert. Het is zeker mogelijk en bij wetenschappelijke activiteiten noodzakelijk schattende en goed- of afkeurende oordelen uit elkaar te houden.²⁾

Hoewel Pitkin het waarde-aspect van rechtvaardigheid dus wel onderkent, gaat ze hier niet nader op in. Van een stand van zaken die rechtvaardig genoemd wordt is het plausibel te vragen: hoe? in welk opzicht? naar welk criterium? Als er sprake is van onrechtvaardig handelen of een onrechtvaardige situatie (ook in zo'n context wordt een idee van rechtvaardigheid immers geleerd), dan staat dit niet los van de vraag waar mensen toe in staat zijn, wat men van mensen mag verlangen en verwachten.

1) Op.cit., p.183 .

2) Nagel 1961, hfst. 13, par.V: 'The value-oriented bias of social inquiry', p.494 .

Hier schiet een taalfilosofische benadering wellicht te kort. Men leert 'rechtvaardigheid' gebruiken binnen een context van stilzwijgen dominerende maatstaven en criteria. Men leert om te gaan met het begrip rechtvaardigheid zonder direct de bijbehorende normen, maatstaven en criteria te hoeven preciseren.

Hoewel Pitkin een acceptabel beeld geeft van het proces waardoor we het begrip rechtvaardigheid leren gebruiken, schiet ze op twee punten tekort. Wanneer Pitkin het meningsverschil tussen Thrasymachus en Socrates werkelijk wil verhelderen en wanneer ze wil schetsen wat Plato onder rechtvaardigheid verstaat, dan had ze ook de twee theorieën moeten weergeven die Plato in 'De staat' ontwikkelt aangaande een rechtvaardige mens en aangaande de rechtvaardige staat. MacIntyre schrijft dat systematische logische analyse van morele begrippen weliswaar het hart maar niettemin nooit 'the whole of moral philosophy' is, een kritiek die wel op Pitkin van toepassing lijkt te zijn. Om te weten wat rechtvaardigheid voor Plato is, moeten we ook zien hoe rechtvaardigheid voor hem gestalte krijgt in een 'certain type of state and a certain type of soul'.¹⁾ En daarnaast, ruimer gesteld: bij een behandeling van het begrip rechtvaardigheid kan men niet volstaan met het noemen van het waarde-aspect. De redenering voor bepaalde maatstaven, criteria en normen is een te belangrijk onderdeel.

1) MacIntyre 1967, p.43 .

3 Formele rechtvaardigheid

a. wat beoordelen we met rechtvaardigheid?

Met rechtvaardigheid waarderen we bepaalde feiten. Welke feiten zouden we rechtvaardig noemen? Indien waarden geclas- sificeerd worden naar hun object, dan waarderen we volgens Rescher met rechtvaardigheid geen dingen, geen personen, en ook niet de relatie tussen een individu en zijn groep, maar regelingen in de samenleving.¹⁾ Hij spreekt van de 'justness' van een individu en van 'systematic justice' van een natie. Rechtvaardigheid is een 'societal value'. Daarnaast kunnen we rechtvaardigheid zien als een politieke waarde, omdat we met rechtvaardigheid een doeleinde van politiek beleid aan- duiden. Rechtvaardigheid als politieke waarde is op deze wijze te onderscheiden van fysieke, economische, morele, sociale, esthetische, religieuze, intellectuele en senti- mentele waarden.

In dezelfde richting denkt Kelsen als hij met rechtvaardigheid primair een mogelijke, en nog niet een noodzakelijke, kwali- teit van een sociale orde aangeeft. Pas secundair is het een deugd van de mens, omdat een rechtvaardig gedrag een recht- vaardige sociale orde vooronderstelt.²⁾

Frankena besteedt aandacht aan rechtvaardigheid bij zijn bespreking van het utilisme. Hij merkt op dat het criterium voor het bepalen van regels van de ethiek niet louter nuttig- heid kan zijn, maar ook moet ingaan op een notie van recht- vaardigheid. Maximaliseren van 'het grootste goed voor het grootste aantal' impliceert niet automatisch een rechtvaardige verdeling. Binnen deze context bezien is recht- vaardigheid een sociaal begrip.³⁾

De linguïstische omgeving van rechtvaardigheid is sociaal gekleurd, de term wordt gebruikt bij het beoordelen van de instellingen van een samenleving en de effecten die er door teweeg worden gebracht. In zijn algemeenheid wordt het begrip rechtvaardigheid gebruikt om de verdeling van de voordelen die het maatschappelijk samenwerken oplevert te kunnen karak-

1) Rescher 1969, p.15 .

2) Kelsen 1952, p.1 .

3) Frankena 1963, hfst. 3 . Zie ook Frankena 1962 .

teriseren. Dit karakteriseren, dit afwegen van de voor- en nadelen, gebeurt tegen de achtergrond van bepaalde maatstaven en criteria. Zonder een meetlat valt niet te meten.

b. zes formuleringen

In de context van rechtvaardigheid zullen we ook termen aantreffen als behoefte, verdienste en gelijkheid. De moeilijkheid is echter dat deze termen evenals rechtvaardigheid zelf variabel zijn. Wat zal een analyse van een aantal formuleringen van rechtvaardigheid opleveren? Perelman noemt in zijn 'De la justice' zes veel gebruikte formules en voorziet ze van commentaar.¹⁾ Daarna probeert hij uit te vinden wat er gemeenschappelijk is aan de verschillende opvattingen. De zes formuleringen die Perelman behandelt zijn:

- (1) Voor ieder hetzelfde.
- (2) Voor ieder naar verdienste.
- (3) Voor ieder naar werken.
- (4) Voor ieder naar behoeften.
- (5) Voor ieder naar zijn rang.
- (6) Voor ieder naar wat de wet bepaalt.

Het is niet toevallig dat Perelman juist formuleringen van rechtvaardigheid nader beschouwt. Een uitgangspunt is voor hem dat wil een samenleving rechtvaardig kunnen heten, ~~er~~ ^{moeten} er regels/bestaän waarnaar men ook handelt. Genoemde formuleringen zijn in te passen in een theorie van morele verplichtingen. Ze verwijzen dan naar handelingen van individuen. Maar gezien de opmerkingen van Rescher en Kelsen zullen we deze principes zien in het licht van hun sociale toepassing. We moeten ons voorstellen dat 'de samenleving' en diens handelingen en instituties de formules in praktijk brengen.

(1) Voor ieder hetzelfde

Naar deze opvatting moet ieder op dezelfde wijze behandeld worden, zonder dat men acht slaat op kenmerkende bijzonderheden. Of men nu jong is of oud, rijk of arm, gezond of ziek, schuldig of onschuldig enzovoorts, rechtvaardig wil zeggen dat ieder op dezelfde wijze behandeld behoort te worden.

(2) Voor ieder naar verdienste

Deze formule vraagt niet langer universele gelijkheid, maar be-

1) Perelman 1945, pp. 6-11 .

behandeling in verhouding tot een intrinsieke kwaliteit, de verdienste van een menselijke persoon. Hoe wordt verdienste gedefinieerd en welke zijn de criteria waar we op moeten letten bij het vaststellen van deze verdienste?

(3) Voor ieder naar werken

Deze opvatting vraagt niet meer gelijke maar evenredige behandeling. Volgens deze formule wordt niet meer gelet op intenties en opofferingen die men zich heeft getroost, maar alleen op het resultaat van het handelen. Het is deze opvatting die ten grondslag ligt aan examens en competities waar alleen de antwoorden en het vertoonde werk in rekening worden gebracht - het resultaat en niet de inspanning telt.

(4) Voor ieder naar behoeften

Het spreekt vanzelf dat ook deze opvatting op criteria gebaseerd moet zijn om toegepast te kunnen worden. Van welk minimum loon moet ieder verzekerd kunnen zijn, wat zijn de kenmerkende behoeften die samenhangen met een jeugdige of oude leeftijd? Deze formule gaat in tegen een liberale economie waarin arbeid, net als een handelsartikel, onderworpen is aan de schommelingen die het gevolg zijn van de wet van vraag en aanbod. Maatregelen die een minimum loon vaststellen, de arbeidsduur beperken of een stelsel van sociale verzekeringsen in het leven roepen zijn een gevolg van een verlangen om de meest essentiële behoeften van een mens te bevredigen.

(5) Voor ieder naar zijn rang

Volgens deze aristocratische formule worden mensen in verschillende categorieën ingedeeld die ieder verschillend behandeld worden. In dit verband kunnen we denken aan het Latijnse gezegde 'Quod licet Jovi non licet bovi'. Er bestond en bestaat nog verschil in behandeling tussen 'oorspronkelijke' bewoners en vreemden, tussen blank en zwart, tussen mensen van verschillende religieszovoorts. Aristocratisch is deze formule omdat hij door de begunstigden tot het bittere einde desnoods met geweld verdedigd wordt.

(6) Voor ieder naar wat de wet hem toekent

Deze formule is een parafrase van het 'cuique suum' van de Romeinen. Een rechter is in deze opvatting rechtvaardig (onpartijdig) indien hij dezelfde wetten op dezelfde situaties toepast. Deze opvatting van rechtvaardigheid wijkt van de voorgaande af doordat hij geen beoordeling van het positief recht wil geven maar zich beperkt tot de toepassing ervan.

Van deze zes formuleringen zou men kunnen beweren dat ze niets

gemeenschappelijks hebben, of men zou kunnen volhouden dat een van de formules het echte en ware rechtvaardigheidsbeginsel is. Perelman merkt op dat een verschil van mening hieromtrent nooit met doorslaggevende redenen beslecht kan worden. Hij kiest voor een derder standpunt.

c. formele rechtvaardigheid

Perelman constateert dat er weliswaar verschillen zijn in de genoemde concrete opvattingen van rechtvaardigheid, maar dat er ook iets gemeenschappelijks aan ten grondslag ligt, een gemeenschappelijk idee, een formeel of abstract element. Zo is er in (2) sprake van dezelfde behandeling van personen die in verdienste overeenstemmen, in (4) wordt gelijke behandeling gevraagd van personen met dezelfde behoefte, in (5) bestaat rechtvaardigheid uit gelijke behandeling van personen uit dezelfde sociale rang, enzo voorts. Vóórondersteld is dat personen met betrekking tot één bepaald kenmerk aan elkaar gelijk kunnen zijn; in elke formule wordt aangenomen dat mensen die hetzelfde essentiële kenmerk gemeen hebben een en dezelfde essentiële categorie vormen. Formele of abstracte rechtvaardigheid kunnen we dan definiëren als een handelingsprincipe dat bepaalt dat wezens van een en dezelfde categorie op dezelfde wijze behandeld moeten worden.¹⁾

Deze definitie is een puur formeel idee, er wordt niet aangegeven (i) wanneer twee personen eenzelfde categorie vormen, en evenmin (ii) hoe ze behandeld moeten worden. Het enige dat we kunnen stellen is dat de opvattingen van concrete rechtvaardigheid verschillende waarden tot uitdrukking brengen, en dat ze alle dezelfde definitie van formele rechtvaardigheid aannemen: wezens die deel uitmaken van dezelfde essentiële categorie moeten op dezelfde wijze behandeld worden. De betekenis van het begrip rechtvaardigheid is na deze analyse verder verduidelijkt. Een woord als rechtvaardigheid krijgt pas betekenis binnen een formulering van rechtvaardigheid, en impliciet in de verschillende opvattingen van rechtvaardigheid is gelijkheid van overweging.

Ook Benn en Peters komen in hun boek over sociale beginselen van de democratische staat tot deze gevolgtrekking:

1) Perelman 1945, p.16 .

When we have to decide between claims, impose burdens or allot benefits, the only rational ground for treating men differently is that they differ in some way that is relevant to the distinction we propose to make. (...) To act justly, then, is to treat all men alike except when there are relevant differences between them. This is not a formula from which anyone can deduce in particular cases, how he ought to act, or make decisions. For what constitutes a relevant difference? (...) This is a formal, not a substantive rule. 1)

Mensen die niet verschillen naar een relevant criterium moeten gelijk behandeld worden. Dit is een formele regel. Rationele gronden zijn nodig om uit te maken wanneer we van een belangrijk verschil zullen spreken. Ongelukkigerwijze is het 'in ethicis' geenszins evident wat een redelijke overtuiging is, wat een opvatting is waar veel vóór pleit en weinig tegen, wanneer we een opvatting in het licht van een kritische beschouwing zullen aanvaarden.²⁾ Eenstemmigheid overwat rationeel is op het gebied van het individuele handelen bestaat er evenmin: 'Even in highly restricted circumstances it turns out to be extremely difficult to characterize in a nonparadoxical fashion a rational choice among alternative courses of action'.³⁾ In de volgende twee paragrafen wordt daarom ingegaan op de vraag in hoeverre rationele gronden voor een idee van rechtvaardigheid mogelijk zijn.

d. de waarde van rechtvaardigheid zelf

Toch kan men aan het formele aspect van rechtvaardigheid ook een waarde onderkennen. Perelman stelt dat elk systeem van rechtvaardigheid weliswaar willekeurig van aard is, maar dat de formele regel die aan de systemen ten grondslag ligt onze behoefte aan regelmaat en coherentie bevredigt. Hoewel elk ideaal van rechtvaardigheid afhangt van andere waarden en er daarom evenveel systemen van rechtvaardigheid kunnen bestaan als er verschillende waarden zijn, is dit een waarde die rechtvaardigheid van zichzelf heeft. De waarde van rechtvaardigheid is de 'regel-maat', wat ook de andere waarden mogen zijn waarop hij is gebaseerd.⁴⁾

Met het willekeurige karakter van waarden doelt Perelman

 1) Benn & Peters 1959, pp.110v . 2) Verg. Mooij 1971, p.6
 3) Suppes 1967, p. 310 . 4) Perelman 1945, p.56 ;
 idem 1960, p.228 .

op logische willekeurigheid in contrast met noodzakelijkheid. 'Een systeem van rechtvaardigheid, hoe ver ontwikkeld ook, kan niet alle sporen van willekeurigheid elimineren. Anders zou het inderdaad niet langer een normatief systeem zijn dat een maatsaf voorschrijft. Het zou een logische noodzakelijkheid of een experimentele algemeenheid vaststellen, en het normatieve karakter ervan zou direct verdwijnen'.¹⁾ Men kan argumenteren maar geen bewijs leveren om de instemming van de mensen te verkrijgen tot wie men spreekt. Een bewijs hangt af van de axioma's (d.w.z. de proposities die men zonder bewijs als geldig beschouwt) en van de transformatieregels die worden ingevoerd. Op deze wijze kunnen van uitspraken andere uitspraken geldig worden afgeleid, of anders gezegd: logisch gededeceerd. De logicus bekommert er zich niet om of de uitspraken ook waar zijn. Bij een waardediscussie ligtvdit echter anders, daar kunnen argumenten worden aangevoerd. En argumenten ten gunste van een waardethese staan niet los van de psychologische en sociale omstandigheden te midden waarvan de discussie plaatsvindt. Naar Perelman's mening zal een idee van rechtvaardigheid steunen op andere waarden dan de waarde van rechtvaardigheid zelf. Wanneer waarden - of hoe men ze wil noemen, normen, criteria, norm-criteria, maatstaven, toetsstenen, beoordelingsregels - zelf ter discussie gesteld worden, dan zal bij het afwegen van voor en tegen meestal op de consequenties van een eventuele toepassing gelet worden:

Le plus souvent le critère de cette dissociation sera téléologique, en ce sens que la règle, que l'on désire modifier, sera relativisée par rapport à une fin qu'elle aurait dû toujours réaliser: on constatera que, dans certains cas, la conformité à la règle ne constitue pas un moyen efficace pour réaliser la fin en question, et que, en l'occurrence, la règle devrait être disqualifiée, qu'il faut cesser de lui attribuer la valeur qu'on lui accordait indépendamment de ses conséquences. 2)

Slechts een ideaal van de mens en van de samenleving zal de laatste fundering kunnen geven voor de toepassing van de puur formele regel van rechtvaardigheid. Vooronderstelling bij een accord over rechtvaardigheidsproblemen is een 'Idealbild', een gedachtenvoorstelling omtrent het volmaakte en perfecte. Unanimité inzake een ideaal zal zoals Perelman dit noemt binnen een imaginair 'auditoire universelle' zijn hoogste punt bereiken.³⁾ Met betrekking tot een idee van rechtvaardigheid betekent dit

1) Perelman 1945, p.52 . 2) Idem 1961, p.242 .
3) Idem 1960, p.232 .

dat de formele regel een aanvulling behoeft en dat er gezocht moet worden naar een redenering voor een maatstaf van rechtvaardigheid. Is het mogelijk te komen tot een eensgezinde keuze voor beginselen van rechtvaardigheid, waarin onder meer geformuleerd wordt wanneer personen of situaties in een essentieel opzicht aan elkaar gelijk zijn en hoe ze dan behandeld behoren te worden? Maar voordat ik daar op inga richt ik eerst de aandacht op ethische beginselen in het algemeen.

4 Ethische beginselen

Het lastigste onderdeel van een analyse van rechtvaardigheid is de inhoudelijke kant ervan. Rechtvaardigheid is geen descriptieve term. Spreken we van rechtvaardigheid, dan wordt iets of iemand beoordeeld. Men stelt iets vast en bovendien wordt aan die vaststelling iets toegevoegd, een waardering. De overeenkomst tussen verschillende mogelijkheden van beoordelen is gelegen in de formele regel: als we de zojuist gegeven analyse in ruime zin opvatten en de term rechtvaardigheid niet allen op handelingen, maar ook en vooral op situaties en instituties in een samenleving van toepassing achten, dan zijn instituties in formele zin rechtvaardig indien ze op onpartijdige en consistente wijze worden uitgevoerd met betrekking tot diegenen die tot eenzelfde categorie behoren. Elk idee van rechtvaardigheid wordt geformuleerd in regels die alleen in formele zin overeenstemmen. Deze regels steunen op andere waarden dan die van rechtvaardigheid zelf. De vraag is nu aan welke voorwaarden oordelen die deze waarden en criteria tot uitdrukking brengen moeten voldoen om moreel te kunnen heten. Zijn er bepaalde kenmerken die een oordeel - en in ons geval oordelen met betrekking tot rechtvaardigheid - moreel maken? Wanneer kunnen we spreken van ethische beginselen? Men kan zich namelijk afvragen of het wel zo is dat we 'rechtvaardigheid steeds goed, maar goedheid niet steeds rechtvaardig noemen', zoals Van Haersolte schrijft.¹⁾ Het gezegde 'pereat mundus, fiat justitia' wijst er op dat een systeem van rechtvaardigheid niet per se moreel juist en goed wordt geacht.

1) Van Haersolte 1974, p.149 .

a. universaliseerbare voorschriften

Hare signaleert in zijn invloedrijke boek 'Freedom and reason' twee eigenschappen van morele oordelen.¹⁾ Ze stemmen met beschrijvende oordelen overeen in die zin dat ze beide universaliseerbaar zijn. Met universaliseerbaar wil Hare zeggen dat de spreker die een enkelvoudig beschrijvend oordeel uitspreekt, logisch verplicht is tot de daaruit voortvloeiende propositie dat alles wat precies hetzelfde is als het eerste oordeel, of wat er op lijkt in de relevante opzichten, de eigenschap bezit die eraan wordt toegekend in het eerste oordeel.²⁾ En aangezien morele oordelen altijd een beschrijvend element hebben, zijn ook morele oordelen universaliseerbaar. Het beschrijvende element van waardeoordelen valt gemakkelijk in te zien als we beseffen dat een moreel oordeel over iets altijd berust op het feit dat het bepaalde niet-morele eigenschappen bezit.

Maar morele oordelen zijn meer dan beschrijvend, ze schrijven ook voor. Als een man goed genoemd wordt (bijv. omdat hij zijn vrouw niet slaat) dan is er naast verbale voorlichting ook sprake van morele voorlichting. We leren dat zo'n soort man goed genoemd wordt, en leren niet allen het woord te gebruiken maar ook een zeker soort gedrag aan te bevelen of voor te schrijven. Met deze twee kenmerken van morele oordelen corresponderen naar Hare's mening de twee regels van moreel redeneren. 'When we are trying, in a concrete case, to decide what we ought to do, what we are looking for is an action to which we can commit ourselves (prescriptivity) but which we are at the same time prepared to accept as exemplifying a principle of action to be prescribed for others in like circumstances (universalizability)'.³⁾

Het valt op dat deze benadering sterk individualistisch van aard is. Nielsen merkt hieromtrent op dat Hare

fails really to take to heart the Wittgensteinian claim that here, as elsewhere in human discourse, we must have public criteria for what could count as a logically proper moral claim. (...) Hare's individualism leads him to neglect the fact that a morality, any morality, will necessarily incorporate the values of conduct that seem necessary for communal living. It is not the case that just any universalizable set of prescriptions can constitute a morality or a set of moral judgements. 4)

De morele oordelen vinden bij Hare plaats in een geïsoleerde

1) Hare 1963 . 2) Op.cit., p.12 .

3) Op.cit., p.89 . 4) Nielsen 1967a, p.110 .

context van spreker en toehoorder, waarbij prescriptiviteit en universaliseerbaarheid kenmerken zijn van antwoorden, en niet noodzakelijkerwijze morele antwoorden, op de vraag 'what shall I do?'. Een morele waardering dient verder te gaan dan het geven van criteria voor individueel handelen, aangezien individueel handelen binnen een ruimere, maatschappelijke context plaatsvindt. Moreel waarden heeft niet alleen op handelen maar ook op de omgeving waarbinnen gehandeld wordt betrekking.

Uitdrukkelijker nog in zijn afwijzing van Hare's benadering is G.J. Warnock. In zijn 'Contemporary moral philosophy' bespreekt hij drie belangrijke Engels- Amerikaanse stromingen in de morele filosofie van deze eeuw: intuïtionisme, emotivisme en prescriptivisme. Als representanten van deze richtingen kunnen we denken aan Moore, Stevenson en Hare. Warnock geeft toe dat Hare bepaalde verbeteringen heeft opgenomen in zijn theorie in vergelijking met de opvattingen van Moore en Stevenson. De nadruk die intuïtionisten leggen op het verschil tussen empirische beweringen, geboden en esthetische oordelen enerzijds en morele oordelen anderzijds is juist. Maar hun vreemde conclusie is dan dat de vraag wat moraliteit is in het geheel niet valt te beantwoorden; van morele argumenten en morele meningsverschillen valt niets anders te zeggen dan dat ze zijn wat ze zijn.¹⁾ Voor Stevenson is de essentie van een morele uiteenzetting het bewerken van de gevoelens van mensen. Hare vervolgt het denken in deze richting, maar voor hem is het niet het beïnvloeden dat kenmerkend is voor morele oordelen maar het leerzame en 'belerende' karakter. Bij een moreel oordeel is sprake van 'guidance': er wordt gezegd wat men behoort te doen. De conclusie dat een morele discussie niet rationeel zou zijn gaat dan ook niet meer op. Als ik zeg wat gedaan moet worden, kunt u vragen naar mijn redenen.

Desalniettemin vindt Warnock dat er twee soorten fouten in Hare's benadering aan te wijzen vallen. Het eerste bezwaar geldt het vermeende karakteristieke van morele uitspraken zelf. Een ander soort bezwaar heeft betrekking op de inhoud van ethische uitspraken. Noch prescriptiviteit noch universaliseerbaarheid zijn fundamentele kenmerken van morele uitspraken.²⁾ De eerste tegenwerping is dat morele uitdrukkingen grammaticaal volstrekt uiteenlopen, in allerlei situaties voorkomen en

1) Warnock 1967, p.15 . 2) Op.cit., pp.40v .

gebruikt worden om de meest uiteenlopende dingen te doen. Zeker, in de voorbeelden uit Hare's boek lijkt het erop dat morele uitzettingen prescriptief zijn. Een spreker zegt een ander persoon wat er gedaan moet worden, hij adviseert, hij leidt ('guidance'). Maar morele uitdrukkingen behelzen veel meer. Warnock citeert uit 'Ethics' van Nowell-Smith: 'The words with which moral philosophers have especially to do ... play many different parts. They are used to express tastes and preferences, to express decisions and choices, to criticise, grade and evaluate, to advise, admonish, warn, persuade and dissuade, to praise, encourage and reprove, to promulgate and draw attention to rules; and doubtless for other purposes also'.¹⁾

Universaliseerbaarheid is evenmin een voldoende kenmerk van een moreel oordeel, het is hoogstens een blijk van consistentie. Wanneer u een oordeel van mijn kant vanuit moreel standpunt verkeerd vindt, bereikt u niets met een beroep op universaliseerbaarheid; alles wat hieruit resulteert is niet meer dan dat ik volledig bereid ben hetzelfde (in uw ogen) slechte oordeel te vellen voor elk identiek geval.²⁾ Dit is ook de reden waarom in Hare's benadering zo weinig ruimte is voor argumenten: redenen van mij hoeven voor u geen redenen te zijn.

b. de teleologische benadering

Een moreel gezichtspunt kan niet gelijkgesteld worden aan de principes die in feite domineren in iemands leven. Weliswaar is ons gedrag in allerlei opzichten regelmatig; een beginselloos leven is onvoorstelbaar. Maar het tweede bezwaar benadrukt nu dat deze beginselen niet moreel behoeven te zijn. Een moreel gezichtspunt is niet hetzelfde als wat iemand universeel voorschrijft. Een universeel gestelde uitspraak kan heel wel amoreel of im-moreel zijn. Nee, moraliteit valt op deze wijze niet te karakteriseren, een moreel gezichtspunt en een moreel oordeel onderscheiden zich niet door speciale formele kenmerken. Wat een gezichtspunt tot een moreel gezichtspunt maakt wordt bepaald door de inhoud, door de overwegingen waar zo'n gezichtspunt op steunt.³⁾ Vanuit een andere benadering is de conclusie voor rechtvaardigheidsoordelen dezelfde als die van Perelman: devraag of rechtvaardigheidsoordelen ook vanuit moreel gezichtspunt rechtvaardig zijn is afhankelijk van de daaraan ten grond-

1) Warnock 1967, p.40 . 2) O.c., p.43 . 3) O.c., p.54 .

slag liggende overwegingen die op een doel gericht zijn. En, vraagt Warnock rhetorisch, kunnen die overwegingen op iets anders betrekking hebben dan op het goede, gedefinieerd in termen van bijv. 'het grootste feluk', de bevrediging van menselijke behoeften of de realisering van menselijke belangen? 'Must it not surely be supposed, by anyone who claims to be propounding a moral principle, that observance of the principle he propounds would do some sort of good and that breaches of it would do some sort of harm?' 1)

Er zijn zeker bezwaren tegen een dergelijke doelethiek. Zo kan men zich afvragen, ten eerste, of er nog wel ruimte overblijft voor idealen, een ideaal beeld van hoe het leven behoort te zijn ingericht. Men kan toch een ideaal hebben zonder eigen behoeften of die van een ander in overweging te nemen? Het antwoord op deze vraag luidt dat men ook hier een onderscheid moet aanbrengen: idealen tegenover morele idealen. Het is alleen maar verwarrend om bij een moreel ideaal niet te denken aan 'to tend actually to do good rather than harm, to make things on the whole better than worse'. 2)

Een tweede bezwaar. Raken we bij het bepalen van geluk of behoeften niet verstrikt in een cirkel? Kunnen behoeften gronden zijn voor een oordeel, wanneer ze zelf zo ondubbelzinnig zouden zijn? Maar ook dit bezwaar is ongegrond, omdat vele vragen met betrekking tot wat goed^{is} of slecht, voordelig of schadelijk, af te keuren of te prijzen, in het geheel geen opinievragen zijn maar domweg feiten. 'That it is a bad thing to be tortured or starved, humiliated or hurt, is not an opinion: it is a fact. That it is better for people to be loved and attended to, rather than hated or neglected, is again a plain fact, not a matter of opinion'. 3)

Ten derde. Begaan we bij het gelijkstellen van goed aan behoeften, belangen of geluk niet de fout van de 'naturalistische drogreden'? Kan men goed in deze termen definiëren of wordt er dan een niet gerechtvaardigde overgang gemaakt van feiten naar waarden? Voor zover de these beweert dat er bij waarden geen criteria zijn die ieder logisch verplicht is te accepteren is het anti-naturalisme wel waar. Maar dit wil nog niet zeggen dat er nog geen noodzakelijke criteria van moreel evalueren zouden zijn. '...(It may be the case (...)) that certain standards - that is, the relevance of at least of a certain parti-

1) Warnock 1967, p.55 . 2) O.c., p.59 . 3) O.c., p.60 .

cular range of considerations - though they do not have to be accepted at all, must be accepted if the claim to be evaluating morally is to be seriously made'.¹⁾

De drie genoemde bezwaren zijn niet onoverkomelijk, en moeilijkheden met morele argumenten hoeven niet bij deze drie punten te liggen. Toch zijn we over het algemeen voorzichtig om een moreel argument 'krachtig' of 'dwingend' te noemen. Wanneer valt er te spreken van een redelijke overtuiging inzake morele kwesties en wanneer zijn er argumenten aangevoerd die ook in het licht van een kritische beschouwing aanvaardbaar blijken? Ten aanzien van termen als geluk, menselijke beoeften, algemeen belang en rechtvaardigheid bestaan verschillende opvattingen naast elkaar. Maar mag men hier de conclusie aan verbinden dat uiteenlopende of zelfs conflicterende oordelen alle 'even waar' zijn of dat ze alle gerechtvaardigd kunnen worden? Hierop is het antwoord nee wanneer we het met Warnock 'a plain fact' noemen dat ieder van ons niet gemarteld wil worden; deze claim valt te rechtvaardigen als hij in een 'publieke arena' voor rationeel onderzoek bediscussieerd zal worden. Naar Frankena's mening kan men binnen in publieke arena tot een moreel gezichtspunt komen indien mensen vrij zijn en onpartijdig, bereid te universaliseren, en geïnformeerd omtrent alle mogelijke relevante feiten.²⁾ (Met betrekking tot de bereidheid te universaliseren is er dus een overeenkomst met Hare. Het verschil zit in de bereidvaardigheid 'feiten' in overweging te nemen. Net als Kant kan men Hare daaom een formalist noemen: beiden achten de formulering van inhoudelijke normen onmogelijk. Maar het is onvoldoende alleen formeel over ethische problemen te spreken.³⁾) Frankena meent dat men in een dergelijke openlijke bespreking tot objectief geldige oordelen kan komen: 'Then, we are justified in judging that a certain act or kind of action is right, wrong, or obligatory, and in claiming that our judgement is objectively valid, at least as long as no one who is doing likewise disagrees'.⁴⁾ In zo'n situatie worden geen bewijzen geleverd, maar kan men wel argumenteren om de instemming van de personen te verkrijgen tot wie men spreekt. In beginsel kan men in een rationele publieke discussie ingaan op het probleem van 'korte en lange termijn': afwegen van wat op korte termijn goed is tegen nadelen

1) Warnock 1967, p.68 . 2) Frankena 1963, pp. 92,94 .
3) Zie Hubbeling 1968, pp.8v . 4) O.c., p.95 .

over langere tijd. Evenzo zou men aandacht kunnen schenken aan de moeilijkheid dat wat goed is voor de een bezwaarlijk kan zijn voor een ander. Dit zijn in Warnock's ogen moeilijkheden die maken dat 'really demonstrative reasoning in morals is certain to be in fact exceedingly rare'.

Nu is het interessant dat in een recent boek een poging is ondernomen te beschrijven hoe de redenering voor een maatstaf van rechtvaardigheid zo dwingend mogelijk kan plaatsvinden. Dit boek, 'A theory of justice' van John Rawls, wil ik nu ter sprake brengen. In dit boek is getracht het instemmingsproces met beginselen van rechtvaardigheid te 'reconstrueren'. De gedachte van een publieke discussie komt ter sprake, en eveneens wordt aandacht besteed aan de doeleinden waarop zo'n discussie betrekking moet hebben wil hij moreel kunnen heten. 'A theory of justice' wil een rationele rechtvaardiging van een idee van sociale rechtvaardigheid geven.

5 Rawls' redenering voor een maatstaf van rechtvaardigheid

Ik wil nu dus ingaan op de (inhoudelijke kant van rechtvaardigheid. Bestaat er een werkwijze om tot een fundering van rechtvaardigheid te komen die uit ethisch oogpunt geschikt en acceptabel is? De methode die John Rawls in zijn 'A theory of justice' ¹⁾ volgt is die van een 'ideaal contract'. Beginselen van rechtvaardigheid zijn dan pas 'fair' te noemen indien ze door vrije en rationele mensen in een beginsituatie van gelijkheid gekozen worden. We moeten ons een situatie voorstellen waarin personen die samenleven gezamenlijk principes kiezen die rechten en plichten bepalen en de voordelen van het sociale leven verdelen.

Rawls schreef 'A theory of justice' na een lange periode van uitproberen en verfijnen van zijn contractmethode. Een aantal eerder geschreven artikelen heeft hij verwerkt in een hoogst

1) Rawls 1971 . Paginaverwijzing in de tekst heeft op dit boek betrekking.

veelzijdig maar ook gecompliceerd boek. In deze paragraaf ten slotte wil ik een schets geven van de door Rawls gebruikte methode^{en} ingaan op de ook aan zijn methode verbonden uitgangspunten en vooronderstellingen. Enkele moeilijkheden die zowel aan de kenmerken van de beginsituatie als aan de keus voor de rechtvaardigheidsbeginselen kleven wil ik daarnaast naar voren halen.

a. 'justice as fairness', rechtvaardigheid als ideaal contract

Rechtvaardigheid heeft primair betrekking op de samenleving. De reden hiervoor is naar Rawls' mening netals bij de hierboven genoemde Kelsen gelegen in het feit dat de instituties in een samenleving sommige startposities[/] begunstigen en zo de levenskansen bepalen. Toch kunnen die ongelijkheden in natuurlijk en sociaal opzicht niet gerechtvaardigd worden door verdienste. Daarom moeten principes van sociale rechtvaardigheid in de eerste plaats op deze ongelijkheden betrekking hebben.

/boven
andere

Rawls spreekt van de basisstructuur van de samenleving, en hij verstaat daaronder de wijze waarop de belangrijkste sociale instituties fundamentele rechten en plichten verdelen en de verdeling van de voor- en nadelen van sociaal samenwerken bepalen. De belangrijkste instituties zijn de politieke grondwet en de voornaamste sociale en economische regelingen; zij zijn het die de levenskansen bepalen (p.7).

De methode die Rawls bezigt om tot zijns inziens aannemelijke rechtvaardigheidsbeginselen te komen wordt in zijn boek op talloze plaatsen toegelicht. Voor ons doel is het voldoende af te gaan op hoofdstuk I 'Justice as fairness', hoofdstuk III 'The original position' en op de laatste paragraaf van hoofdstuk IX 'Concluding remarks on justification'. Hoofdstuk II, en de hoofdstukken IV, V en VI gaan over de toepassing van de in de 'oorspronkelijke positie' afgeleide principes en een beschrijving van de basisstructuur die aan deze principes voldoet. De hoofdstukken VII, VIII en IX moeten de proef op de som vormen en controleren of de voorgestelde conceptie ook geschikt is met het oog op stabiliteit in de samenleving en of 'the right and the good' congruent zijn.

Het belangrijkste idee van Rawls' theorie is de gedachte dat

er overeenstemming zal bestaan wanneer vrije en rationele personen in een situatie van onwetendheid, maar waarin ieder een gelijke stem heeft, beginselen moeten kiezen die de belangrijkste kanten van hun samenleven zullen reguleren. Er wordt als het ware een contract gesloten en 'de oorspronkelijke positie is de geschikste begin status-quo en dus zijn de fundamentele overeenkomsten die erin bereikt worden fair' (p.12, onderstreping van mij). Daarom noemt Rawls zijn theorie ook 'justice as fairness', en hij zegt uitdrukkelijk dat een idee van rechtvaardigheid en met name zijn nog nader te noemen twee rechtvaardigheidsbeginselen op deze wijze gerechtvaardigd kunnen worden (pp.16,17,42).

In de politieke theorie gebruikt men het idee van een sociaal contract als een model om de collectiviteit te zien als een overeenstemming tussen de individuen die de collectiviteit vormen.¹⁾ Bij een sociaal contract kunnen we denken aan een contract ter vorming van een regering. Dit is de eerste mogelijkheid. Maar niet alleen een regering, zelfs de staat in de betekenis van een politieke gemeenschap ziet men wel als gevormd door een contract. Locke schrijft in de tweede van zijn 'Two treatises on civil government' een hoofdstuk over het ontstaan van politieke samenlevingen, en het is door 'consent' van ieder individu dat een gemeenschap ontstaat. Wanneer de gemeenschap is gevormd wordt door een vertrouwensdaad een regering aangesteld. In de theorie van Rousseau ontstaat de samenleving ook 'per contract', maar hij maakt geen onderscheid tussen heersers en onderdanen: de samenleving in 'Du contrat social' bestuurt zichzelf. Rawls gaat niet in op de verklarende waarde van zulke theorieën - in feite kunnen contracten het sociale leven ook niet verklaren, omdat een contract reeds het bestaan van sociaal leven veronderstelt - maar probeert alleen 'to generalize and carry to a higher order of abstraction the traditional theory of social contract' (p.viii). Het is Rawls immers niet om een verklaring van de samenleving te doen, hij wil de samenleving en vooral de basisstructuur daarvan kunnen beoordelen aan de hand van gekozen rechtvaardigheidsbeginselen. Gemeenschappelijk aan de idee van een oorspronkelijk sociaal contract en het Rawlsiaanse contract in een hypothetische situatie van onwetendheid is de gedachte

 1) Zie voor commentaar op het idee van een sociaal contract en voor 'natural rights': Barker 1947, pp.VII-XLIV, Benn 1967, Laslett 1967 en MacIntyre 1967, pp.154-60 .

dat rechtvaardigheid of, om het anders uit te drukken, dat 'right not might' de basis is van elke politieke samenleving.¹⁾ Denken in termen van een contract leidt tot de vraag of de overeenkomst vrijwillig van karakter is. Daarnaast legt een contractmodel nadruk op autonomie van individuen die gezamenlijk in ieders voordeel tot overeenstemming moeten komen. Geïnspireerd door de oorspronkelijke contractmethode probeert Rawls een inhoudelijke rechtvaardiging van rechtvaardigheid te geven.

In wat nu volgt geef ik een korte weergave van de Rawlsiaanse beginsituatie (b.) en wijs ik op een aantal tekortkomingen (c. en d.). Vervolgens komt aan de orde de keuze voor de rechtvaardigheidsbeginselen (e.). Het zal blijken dat de keuze die naar Rawls' mening plaats vindt geenszins vanzelf spreekt (f. en g.).

b. de definiëring van de oorspronkelijke positie

Er is een groot aantal voorwaarden dat Rawls aan de beginsituatie oplegt. Ze moeten van een zodanige aard zijn dat een utilistische keus wordt uitgeschakeld. Rawls definieert een utilist als iemand die een samenleving op een juiste wijze geordend en daarom rechtvaardig acht indien de belangrijkste instituties zó zijn geregeld dat ze een verzekering geven voor 'the greatest balance of satisfaction summed over all the individuals belonging to it' (p.22). Om tot een utilistische theorie te komen is naar Rawls' mening de meest geschikte weg de aanname van het principe van rationele keus voor één persoon, en vandaar ook de constructie van een 'ideale waarnemer' binnen het utilistische denken. Het utilisme behoort tot de teleologische theorieën omdat 'the good is defined independently from the right, and then the right is defined as that which maximizes the good' (p.24). Een bezwaar dat onmiddellijk in het oog springt is het 'minderheidsprobleem'. De winst voor de meerderheid kan het verlies bij sommigen compenseren, en schending van de vrijheid van enkelen kan juist worden geacht vanwege 'the greater good shared by many' (p.26). Rawls wil in zijn theorie van 'justice as fairness' aan deze bezwaren het hoofd bieden. Rechtvaardig-

1) Barker 1947, p.VIII .

heid is het voorwerp van een oorspronkelijke gezamenlijke overeenstemming, en niet een uitbreiding naar de samenleving van de keuze gemaakt door één persoon; rechtvaardigheid is voor Rawls een sociale keus. 'Justice as fairness' zou in Rawls' ogen dan ook geen teleologische theorie zijn zoals het utilisme, maar een deontologische theorie. Rawls vindt dat er geen reden is te menen dat de principes die men samen zal kiezen in de beginstand 'the good' zullen maximaliseren (p.30).

De voorwaarden die de contractsituatie definiëren moeten een utilistische keuze verhinderen. Precieser gezegd: de voorwaarden moeten zo geformuleerd zijn dat de beginselen van rechtvaardigheid deductief afgeleid kunnen worden. Rawls streeft een morele geometrie na. Hier stuiten we op een typisch kenmerk van 'A theory of justice': de werkwijze geschiedt van twee kanten. Met de gewenste beginselen in het achterhoofd beschrijft Rawls een zodanige beginstand dat er wel gekozen zal moeten worden voor zijn favoriete beginselen. En dergelijke beginselen zijn naar zijn mening tegelijk beginselen die we na 'filosofische reflectie', na grondig overwegen, als redelijk erkennen. Het leerstuk van de 'considered judgements' zou een ^aaparte behandeling verdienen. 'Considered judgements are simply those rendered under conditions favorable to the exercise of the sense of justice, and therefore in circumstances where the more common excuses and explanations for making a mistake do not obtain. The person making the judgement is presumed, then, to have the ability, the opportunity, and the desire to reach a correct decision (or at least not to)' (pp.47v).

Rawls neemt aan dat we ten slotte zullen vinden 'a description of the initial situation that both expresses reasonable conditions and yields principles which match our considered judgements duly pruned and adjusted. This state of affairs I refer to as reflective equilibrium' (p.20). Omdat Rawls hier van 'redelijke voorwaarden' spreekt is een woord van Perelman van toepassing. Een idee van rechtvaardigheid is voorbij het punt waar redelijke veronderstellingen in het spel komen willekeurig. We zullen zien dat de opvatting van Rawls geenszins neutraal is, maar integendeel een liberale en individuele opvatting is. Ik zal overigens niet meer naar 'weloverwogen oordelen' hoeven te verwijzen, omdat ik

voornamelijk op de afleiding van de rechtvaardigheidsbeginselen inga, en de toepassing ervan op de instituties van de samenleving buiten beschouwing laat.

Rawls gelooft dat er twee beginselen in de beginstand gekozen worden die primair op de basisstructuur van toepassing zijn. Het eerste vereist een zo groot mogelijke vrijheid, verenigbaar met een zelfde mate van vrijheid voor anderen. Het tweede houdt in dat ongelijkheden in inkomensverdelingen in gezag en verantwoordelijkheid pas aanvaardbaar zijn indien ze in ieders voordeel werken, en wel in het bijzonder in het voordeel van de minst bevoorrechten (het zogenaamde 'difference principle').

De twee principes zijn een speciaal geval van de 'general conception' van rechtvaardigheid, waarin nl. wel naar gelijke verdeling van vrijheid maar niet naar maximalisatie of omvang verwezen wordt:

All social primary goods - liberty and opportunity, income and wealth, and the bases of self-respect - are to be distributed equally unless an unequal distribution of any, or all, of these values is to everyone's advantage.

De speciale opvatting van rechtvaardigheid moet die samenlevingen 'sturen' waarin de basisbehoeften van de individuen bevredigd kunnen worden en waarin de sociale en economische condities het vaststellen van fundamentele rechten mogelijk maken. Er dient sprake te zijn van bepaalde 'favorable' condities waarin vrijheden 'effectively' vastgesteld en tot uitvoering gebracht kunnen worden. Voor deze omstandigheden geldt dat vrijheden slechts dan beperkt of ongelijk verdeeld mogen worden indien dit in het voordeel van juist de vrijheid werkt en niet alleen gunstig is in economisch opzicht (de 'priority rule of liberty'¹⁾).

Opdat de keus ondubbelzinnig ten gunste van deze twee principes uitvalt onderwerpt Rawls de beginsituatie en de partijen die daarbinnen vertegenwoordigd zijn aan een waslijst van beperkende voorwaarden: 'We want to define the original position so that we get the desired solution' (pp.120,121,149). Ten aanzien van de vorm van de beginselen geldt het volgende: (1) ze moeten in de algemene vorm gesteld zijn, universeel van toepassing zijn, publiek erkend zijn als een laatste

1) Voor de uitgebreide formulering van de twee principes en voor de priority rule, zie pp.60,250,302 .

mogelijkheid van beroep bij het ordenen van conflicterende eisen van morele personen (par.23), en (2) de beginselen moeten op de basisstructuur van de samenleving betrekking hebben. Voor de personen of partijen stelt Rawls de volgende uitgangspunten op:

(1) Er is sprake van een 'sluier van onwetendheid' ('veil of ignorance'). De partijen kennen geen bijzondere feiten. Niemand weet welke positie hij in de samenleving inneemt, intelligentie, sexe, fysieke toestand enzovoorts zijn evenmin bekend. Daarentegen is men wel van de 'algemene' feiten van de samenleving op de hoogte, zoals de principes van de economische theorie en de wetten van de psychologie (par.24). De sluier maakt zodoende een unanieme keuze mogelijk.

(2) Men weet dat de beginselen zullen gelden voor een samenleving waarin sprake is van gematigde schaarste (par.22).

(3) De partijen zijn niet in elkaar geïnteresseerd; ieder probeert die principes te kiezen die zijn doeleinden zo veel mogelijk bevorderen. Ieder in de beginsituatie wordt verondersteld aan meer primaire goederen (rijkdom, macht, prestige, rechten, vrijheden, zelfrespect) de voorkeur te geven boven minder (par.25).

(4) Met de motivering hangt samen de rationaliteit van de partijen, ze passen nl. de principes van rationele keuze onder onzekerheid toe (par.25).

Teneinde volledige instemming te garanderen worden de partijen daarnaast in staat geacht tot een gevoel of capaciteit voor rechtvaardigheid. Ze beseffen dat er voor eens en voor al gekozen wordt voor maatstaven die ieders vooruitzichten zullen bepalen (par.27).

De genoemde kenmerken worden door Rawls uitvoerig beargumenteerd en toegelicht. Hij meent dat het mogelijk is bij elke traditionele opvatting van rechtvaardigheid een beginsituatie te bedenken waarin de principes voor de desbetreffende opvatting gekozen zullen worden. Rawls' taak is de beginsituatie zo te definiëren dat er wel gekozen moet worden voor zijn beginselen:

... (There are many different contract theories. Justice as fairness is but one of these. But the question of justification is settled, so far as it can be, by showing that there is one interpretation of the initial situation which best expresses the conditions that are widely thought reasonable to impose on the choice of principles yet which, at the same time, leads to a conception that characterizes our considered judgements in reflective

equilibrium. This most favored, or standard, interpretation I shall refer to as the original position (p.121).

Kan men nu Rawls' theorie over sociale rechtvaardigheid zoals Schuyt doet 'de filosofische fundering van een socialistische theorie voor de moderne samenleving in de tweede helft van de twintigste eeuw' noemen? ¹⁾

c. onduidelijkheden in de definiëring

Zoals gezegd meent Rawls zijn model van een hypothetische beginsituatie, zijn 'gedachtenexperiment' om tot een opvatting van rechtvaardigheid te komen, aan 'reasonable conditions' te onderwerpen. Wat zal Rawls met 'redelijk' bedoelen? Hij zegt dat 'there is no reason to suppose that we can avoid all appeals to intuition, of whatever kind, or that we should try so. The practical aim is to reach a reasonably reliable agreement in judgement in order to provide a common conception of justice' (p.44, mijn onderstreping). Hieruit blijkt dat Rawls een morele intuïtie alleen ziet als een eerste stap om te komen tot inhoudelijke morele conclusies. Rawls vindt dat zijn theorie niet alleen een alternatief vormt voor de ongewenste consequenties die een utilistische benadering van rechtvaardigheid oplevert (p.26). Daarnaast staat zijn theorie naar zijn mening ook tegenover intuïtionistische concepties van rechtvaardigheid. Een intuïtionist hangt een veelheid van eerste principes aan en beschikt niet over een methode om deze principes tegen elkaar af te wegen. Bij het afwegen moet hij een beroep doen op intuïtie die hem zal vertellen wat bijna juist is (p.34). Maar is Rawls' eigen theorie dan wel een alternatief voor een intuïtionistische benadering?

Hare wijst er op dat Rawls in feite ook op een groot aantal intuïties steunt.²⁾ Uitdrukkingen die daar op wijzen zijn bijvoorbeeld op de pagina's 18 tot 20: 'I assume that there is a broad measure of agreement that', 'commonly shared presumptions', 'acceptable principles', 'it seems reasonable to suppose', 'it is arrived at in a natural way', 'match our considered convictions of justice or extend them in an acceptable way', 'which we can affirm on reflection'. Hare concludeert dan ook dat Rawls in feite eveneens een intuïtionist is en dat hij unanimitieit in weloverwogen oordelen gelijk stelt

1) Schuyt 1974, p.161 . 2) Hare 1973a, p.146 .

aan de waarheid ervan: '...phrases like "reasonable and generally acceptable" are often used by philosophers in lieu of argument'.¹⁾

Redelijk is voor Rawls gelijk aan intuïtief juist of zelfs natuurlijk. De kwestie van de justificatie is in Rawls' ogen geregeld wanneer de beginsituatie redelijk geachte voorwaarden voor de keuze van rechtvaardigheidsbeginselen in praktijk brengt. We kunnen ons echter afvragen of de condities van de beginstand en met name zijn idee van de sluier van onwetendheid wel zo onbetwifelbaar en vanzelfsprekend, zo 'widely thought reasonable' zijn.

De sluier van onwetendheid neemt een centrale plaats in binnen het contractmodel. De partijen worden verondersteld gezamenlijk voor rechtvaardigheidsbeginselen te kiezen alleen op basis van algemene overwegingen. Wat is er nu wel of niet bekend? Hoe moeilijk ook voor te stellen, Rawls neemt aan dat de partijen op de hoogte zijn van de algemene feiten die de keus voor de principes beïnvloeden. 'There are no limitations on general information, that is, on general laws and theories' (pp.138v). 'Assuming that they have taken everything into account, including the general facts of moral psychology...' (p.176). In contrast met de keuze voor het nut-principe, volgens hetwelk voordelen van sommigen opgeofferd kunnen worden voor 'the greater good of the whole', zal men in de beginstand kiezen voor Rawls' principes:

When the two principles are satisfied, each person's liberties are secured and there is a sense defined by the difference principle in which everyone is benefited by social cooperation. Therefore we can explain the acceptance of the social system and the principles it satisfies by the psychological law that persons tend to love, cherish, and support whatever affirms their own good (p.177).

Naast de algemene feiten is uit het bijzondere feitenarsenaal alleen bekend dat hun samenleving onderworpen is aan de omstandigheden van rechtvaardigheid, dat wil zeggen dat er sprake is van gematigde schaarste. Daarnaast is van de bijzondere feiten niets bekend, bijv. tot welke klasse men behoort, welke status, intelligentie, fysieke kracht enzovoorts men bezit. Evenmin is iemand op de hoogte van zijn opvatting van het goede ('the good') en zijn levensplan. De partijen kennen de bijzondere omstandigheden van hun samenleving niet. De gedachtengang hierachter is dat de 'restrictions must be such that the same prin-

1) Hare 1973a, p.145 .

principles are always chosen' en omdat de personen in de beginsituatie niet weten tot welke generatie ze behoren, geldt dat 'each is forced to choose for everyone'; 'the veil of ignorance makes possible a unanimous choice of a particular conception of justice' (pp.139, 140).

Een mogelijke conclusie op basis van deze gegevens is dat de keuze die gemaakt zal worden alleen al vanwege het denken in deze termen cultureel bepaald is. Rawls meent dat de oordelen in de beginstand zullen uitmonden in zijn twee rechtvaardigheidsbeginselen. Maar bijvoorbeeld het kiezen voor prioriteit van de vrijheid is alleen begrijpelijk als we uitgaan van een liberale samenleving waarbinnen de doeleinden en verlangens al in die richting gaan.¹⁾ De keuzeprincipes die Rawls voor de beginstand hanteert versterken deze opvatting alleen maar, zoals we verderop zullen zien.

Op pagina 111 noemt Rawls zijn manier van werken een 'explicatie'; het is geen analyse van de betekenis van de term 'right' zoals die gewoonlijk gebruikt wordt in morele context. In een commentaar hierop schrijft Raphael dat Rawls ons dus niet vertelt wat we bedoelen ('mean') wanneer we zeggen dat iets rechtvaardig is. Rawls' verslag is veeleer 'an alternative method of lighting on the same something with intellectual satisfaction if we are puzzled by the notion of justice. We can say it is what prudence would recommend to us in the hypothetical circumstances of Rawls's contract'.²⁾

Pettit merkt op dat Rawls' theorie niet de status van een universele theorie heeft omdat zijn theorie het gevoel verduidelijkt dat mensen in een bijzondere samenleving, nl. de westers democratie, hebben voor rechtvaardigheid.³⁾

De kennis die in de beginstand onderdrukt wordt is niet neutraal maar moreel relevant en rechtvaardiging van de beperkingen kan alleen geschieden in termen van een vooronderstelling van wat goed is. De kiezers in de hypothetische situatie zijn niet op de hoogte van hun levensplannen, ze kunnen dus niet weten wat voor soort behoeften ze zullen blijken te hebben als de sluier is 'opgetrokken'. Kan Rawls' contractmethode dan wel gebruikt worden om tot rechtvaardigheidsbeginselen te komen die ieders goedkeuring zullen wegdragen?

1) Zie ook Keat & Miller 1974, p.26 .

2) Raphael 1974, pp.120v (onderstr. van mij) .

3) Pettit 1974, pp.311,313 ,317,323

d. kritiek op de contractmethode

Wanneer we een bepaald beleid rechtvaardigen volgens de redenering dat de betrokken partijen er mee zouden instemmen (of er zelfs mee ingestemd hebben), dan is het van belang te weten welke redenen er voor die instemming gegolden hebben.¹⁾

Stemt men toe uit onwetendheid of uit vrees of uit hulpeloosheid of uit een onontwikkeld gevoel voor wat redelijk is, dan billijkt de werkelijke of mogelijke (eerdere) overeenstemming niets. En als er eensgezindheid bestaat over juiste redenen voor overeenstemming, dan zal overeenstemming nog niet het overeengekomene rechtvaardigen. Stemt men bijvoorbeeld met sommige principes in omdat ze rechtvaardig zijn, dan is het nog niet het instemmen dat die principes rechtvaardig maakt.

Werkelijke of veronderstelde overeenstemming kan slechts dan bron van een rechtvaardiging zijn als de betrokken partijen zo behandeld zullen worden als ze zelf volgens bepaalde redenen behandeld willen worden. De voorwaarden die aan de beslissingssituatie worden opgelegd dienen zodanig te zijn dat ze die redenen in praktijk brengen. Tegelijk moeten irrelevante overwegingen in de beslissingssituatie geen kans krijgen. Wordt de keuze gemaakt dan is dit een nieuwe en andersoortige reden om in te stemmen met het resultaat.

Wil het resultaat van de keuze in de beslissingssituatie van morele aard zijn, dan zijn er twee plausibele voorwaarden waaraan voldaan moet worden: (a) unanimiteit in de keuze, en (b) de voorwaarden die unanimiteit mogelijk maken moeten de gelijkheid van de partijen in andere opzichten niet ondermijnen. Ten einde op onpartijdige wijze overeenstemming te bereiken moeten de partijen van bepaalde kennis verstoken zijn. De vraag is nu of de sluier van onwetendheid en gelijkheid van de partijen nog wel te combineren vallen. Hoe verder de belangen van de verschillende partijen uit elkaar lopen, des te meer informatie moet 'versluierd' worden om unanimiteit mogelijk te maken. Naarmate belangentegenstellingen een grotere rol gaan spelen zal het moeilijker worden een hypothetisch keuzemodel op te stellen waarin ieder der betrokken partijen gelijkelijk tot zijn recht komt. Het is dus een fundamentele vraag of keuze onder onzekerheid (ten einde instem-

1) Voor het volgende maak ik gebruik van Nagel 1973, pp. 223-229.

ming te 'reconstrueren') zonder meer een morele rechtvaardiging kan verschaffen voor uitkomsten waarmee men niet zou hebben ingestemd indien ze van tevoren bekend waren geweest.

Rawls meent zijn beginsituatie te rechtvaardigen door aan te tonen dat deze situatie '...incorporates (...) commonly shared presumptions. (...) Each of the presumptions should by itself be natural and plausible; some of these may seem innocuous or trivial' (p.18). Maar Rawls vraagt zich niet af of de door hem gevormde beginsituatie ook eerlijk is. In de Rawlsiaanse beginstand zijn de partijen in zoverre gelijk dat ze dezelfde rechten hebben tijdens de procedure om principes te kiezen. Ieder kan voorstellen doen. Daarnaast bezitten ze geen kennis die vanuit moreel gezichtspunt beschouwd niet relevant is (omtrent sexe, intelligentie, fysieke conditie enz.). Maar de partijen hebben ook geen weet van hun bijzondere opvatting van het goede ('the good'). Het is vreemd juist zoiets voor een idee van rechtvaardigheid niet belangrijk te achten, aangezien de voorwaarde van gelijkheid impliceert dat ook dit aspect van ieder der personen of partijen bij het afwegen even zwaar meetelt.

Als iemand op grond van zijn opvatting van het goede aan bepaalde beginselen de voorkeur geeft dan hoeft hij nog geen speciale voordelen voor zichzelf na te jagen zolang hij maar niet weet wie hij in de maatschappij is. Hij zal veeleer kiezen voor principes die het goede voor iedereen bevorderen, zoals dat gedefinieerd is door die opvatting. Maar in Rawls' conceptie is voor deze mogelijkheid geen plaats, daar hij geen individuele opvattingen maar alleen kennis van 'primary goods' in de beginsituatie toelaat. Primaire goederen (zoals rijkdom, macht en prestige) hoeven door de verschillende partijen niet op gelijke wijze gewaardeerd te worden, en derhalve is het onderdrukken van kennis niet voor iedere partij even 'fair'.

Waarom ondervangt Rawls dit bezwaar niet door wél volledige kennis en informatie toe te laten omtrent ieders opvatting van het goede, met de beperking dat niemand van zichzelf weet wie hij is? Zoiets zou naar Rawls' mening niets oplossen omdat 'the bargaining problem of the original position would be hopelessly complicated' (p.140). Unanimiteit in de keuze (voorwaarde (a) van hierboven) zou worden verhinderd.

De reductie van kennis in termen van primaire goederen kan

alleen gerechtvaardigd worden vanuit een conceptie van het goede. Rawls brengt de keuze van de partijen terug tot een hyperindividuele beslissing; er is geen plaats voor overwegingen die de relatie tussen de eigen positie en die van de andere personen of partijen in de keuze betrekken. Het beste dat iemand dan ook kan wensen is de mogelijkheid tot het onbelemmerd najagen van eigen neigingen mits ze maar niet de rechten van anderen in de weg staan. Dit hangt ten nauwste samen met de verdere veronderstellingen zoals de wederzijdse ongeïnteressertheid, afwezigheid van jaloezie en de stricte rationaliteit in de keuze: ieder probeert zo goed mogelijk zijn belangen te bevorderen, en de voorkeur gaat uit naar zoveel mogelijk primaire goederen.

We stuiten hier op een dilemma. Wanneer het zo is dat principes van rechtvaardigheid bij bepaalde condities noodzakelijkerwijze gekozen worden, dan wordt zijn theorie een hulpmiddel om morele gezichtspunten tot uitdrukking te brengen die er logisch aan vooraf gaan. Het contract steunt dan op reeds aanwezige opvattingen ^{om} het goede en gelijkheid. Als aan de andere kant blijkt dat de principes van rechtvaardigheid niet logisch uit de beginsituatie worden gededuceerd, dan is het centrale idee van het contractmodel verdwenen. ¹⁾

De opvatting van Rawls dat zijn theorie op Kantiaanse wijze geïnterpreteerd kan worden kunnen we nu ook betwisten. ²⁾

Rawls stelt dat de principes van rechtvaardigheid categorische imperatieven zijn, omdat de argumentatie geen kennis zou veronderstellen van bijzondere doeleinden. De partijen zouden alleen naar die primaire goederen verlangen waar ieder rationeel mens wat ook zijn verdere bijzondere verlangens mogen zijn naar streeft. Maar in Kant's theorie zijn imperatieven die afhangen van welk verlangen danook reeds hypothetische en niet meer categorische imperatieven. De imperatieven van 'justice as fairness' zijn gebaseerd op een verlangen naar de voordelen die rechtvaardige instituties mogelijk maken en zij dus hypothetisch van aard. De geboden van de categorische imperatief daarentegen zijn absoluut zonder verwijzing naar enig doel.

Macpherson bekritiseert Rawls in een hoofdstuk van zijn boek

1) Zie ook Care 1969, pp.98,100 .

2) Nagel 1973, p.223 noot 3, en uitgebreider Johnson 1974 .

'Democratic theory', getiteld 'Revisionist liberalism'. Macpherson baseert zich op de artikelen van Rawls die aan zijn 'Theory of justice' vooraf gaan. Ook Macpherson meent dat Rawls van een impliciete veronderstelling uitgaat die zijn model bepaalt en de beginselen in hun toepassing beperkt. Het is de aanname dat 'institutionalized inequalities which affect men's whole life-prospects are "inevitable in any society"; and he is referring to inequalities between classes by income and wealth'.¹⁾

In 'A theory of justice' is deze veronderstelling niet gewijzigd. Ook daar geldt dat de principes bedoeld zijn als criteria om rechten en inkomen rechtvaardig binnen een maatschappij verdeeld in klassen te distribueren. Rawls schrijft namelijk dat niemand vanwege de sluier 'knows his place in society, his class position or social status' (p.12). Rawls aanvaardt het bestaan van klassen die van elkaar verschillen in rijkdom, en rangschikt deze aanname onder de 'algemene feiten' die bekend zijn in de oorspronkelijke positie. Hij meent dat de aanwezigheid van een klassenstructuur te rijmen valt met een inhoudelijke gelijkheidⁱⁿ vrijheid en persoonlijke rechten. Maar hij vergeet dat in een kapitalistische markteconomie ongelijkheid in inkomen en rijkdom het resultaat is en een middel tot grotere macht. Deze machtsverschillen staan op gespannen voet met vrijheden, rechten en de menselijkheid van de individuen in die klassen.²⁾ Macpherson betitelt Rawls dan ook als een 'revisionist liberal'.

Een laatste bezwaar dat ik wil noemen hangt met deze kijk op de samenleving samen. Ik wees er hierboven al op dat het denken in termen van primaire goederen tot gevolg heeft dat de relatie tussen de contractanten niet in de overwegingen in de beginsituatie voorkomt. Personen in de beginsituatie kiezen eerst voor het principe van de grootst mogelijke vrijheid, en daarna pogen ze zoveel mogelijk primaire goederen veilig te stellen. In Rawls' theorie is de mens vooral consument, en Rawls vergeet dat juist de overvloedige produktie van consumptiegoederen in onze markteconomie andere kanten van het mens-zijn in de weg staat: de arbeidssituatie laat van velen de capaciteiten onbenut en verschaft maar aan weinigen de mogelijkheid tot zelfontplooiing. Of men bevrediging in

1) Macpherson 1973, p.89. Citaat uit Rawls 1967, p.62 .

2) Op.cit., p.90 .

zijn werk zal vinden is een vraag die de personen in de beginsituatie zich niet stellen.¹⁾

e. de keuze van Rawls rechtvaardigheidsbeginselen

Laten we nu bekijken hoe de keuze voor de rechtvaardigheidsbeginselen geschiedt en of de partijen op grond van hun omstandigheden, kennis, overtuigingen en belangen deze principes de beste overeenstemming vinden die ze in deze situatie kunnen bereiken. Is Rawls' conceptie van rechtvaardigheid de enige oplossing voor het keuzeprobleem aangegeven door de oorspronkelijke positie?

Rawls meent zelf dat bij elk van de verschillende opvattingen van rechtvaardigheid (bijv. bij het klassieke nuttigheidsbeginsel) een interpretatie te bedenken valt waarin de desbetreffende principes de geprefereerde keus vormen. In de gunstigste interpretatie, de 'original position', kiest men voor Rawls' conceptie. De kern van de argumentatie vinden we in de 26e paragraaf 'The reasoning leading to the two principles of justice' en de 29e paragraaf 'Some main grounds for the two principles of justice'.

Rawls vindt dat de keuze voor de algemene conceptie - alle primaire sociale goederen worden gelijk verdeeld tenzij een ongelijke verdeling in ieders voordeel zou zijn - intuïtief duidelijk is. Het is voor een willekeurig persoon in de beginsituatie 'not reasonable to expect more than an equal share in the devision of the social goods, and since it is not rational for him to agree to less, the sensible thing for him to do is to acknowledge as the first principle of justice one requiring an equal distribution'. (Met redelijk bedoelt Rawls hier blijkbaar het nastreven van eigen doelstellingen afgewogen tegen moreel gerechtvaardigde claims van anderen; rationaliteit daarentegen betekent de beste manier om in de abstracte contractsituatie eigen doelstellingen te bereiken of te verwezenlijken.²⁾) Evenzo is het

1) Zie Macpherson 1973, p.94 en uitgebreider Esheté 1974.

2) Verg. Richards 1971, hfst.6, par.I: 'Rationality versus reasonableness', pp.75-79 .

'difference principle' intuïtief in te zien: '...if there are inequalities in the basicstructure of society that work to make everyone better off in comparison with the benchmark of initial equality, why not permit them?' (pp. 150v).

Maar Rawls wil meer. Hoe moet op een systematischer wijze voor deze principes geargumenteed worden? Zoals ik op blz.25 kort aanstipte gaat Rawls van twee kanten te werk. Men kan zijn principes ten eerste op hun aannemelijkheid toetsen en confronteren met onze 'considered judgements in reflective equilibrium'. Zijn de consequenties van de rechtvaardighedsbeginselen en hun implicaties voor een sociaal beleid een redelijke benadering van onze weloverwogen oordelen? Deel twee met de hoofdstukken IV, V en VI is hieraan gewijd. Of deze benadering succesvol is laat ik hier terzijde. Volgens de tweede werkwijze tracht men beslissende argumenten vanuit het standpunt van de oorspronkelijke positie te vinden. Als een heuristisch hulpmiddel dienen we de keuze voor de twee principes op te vatten als een 'maximin' oplossing.

De maximin regel staat tegenover het criterium van het totale nut.¹⁾ In de beginsituatie kan ieder individu met gelijke waarschijnlijkheid elk lid van de maatschappij zijn. Indien de maatschappij n leden telt en als het lid i bij een bepaalde allocatiebeslissing nut u_i zal hebben, dan is de waarde van de allocatie voor ieder individu in de utilistische benadering gelijk aan $\text{Som } u_i \cdot \frac{1}{n}$. De waarschijnlijkheid dat men individu i zal zijn is nl. $\frac{1}{n}$. Indien er dus gekozen wordt uit alternatieve allocaties van goederen zal ieder individu in de beginstand zijn verwachtingen willen maximaliseren. Dit laatste nu kan men ook uitdrukken door te zeggen dat ieder individu de Som van nuttigheden wenst te maximaliseren. (Zie voor de afleiding van dit criterium)

Rawls gaat van dezelfde premissen uit maar leidt een andere conclusie af: de maatschappij behoort het minimale nut u_i te maximaliseren. In Rawls' ogen is de oorspronkelijke positie zo gedefinieerd dat het voor de partijen rationeel is deze conservatieve houding aan te nemen: 'the principles

1) Zie voor het volgende Arrow 1973, pp.249-252 .

are those a person would choose for the design of a society in which his enemy is to assign him his place' (p.152, mijn onderstr.). Volgens de maximin regel moet die handeling gekozen worden, die het bereikbare nut voor het ongunstigste geval maximaliseert. Hieruit blijkt dat het maximin criterium als algemene regel slechts dan met zekerheid tot optimale beslissingen voert, wanneer de actor met een vijandelijke tegenspeler te doen heeft die zich dat ook bewust is. Is dit niet het geval dan zijn andere - en meer aannemelijke - beslissingsregels denkbaar.¹⁾

Zoals gezegd wil Rawls de bezwaren van een utilistische theorie vermijden, een hoog gemiddeld nut bijvoorbeeld zou een maatschappij kunnen kenmerken waarbinnen slavernij getolereerd wordt. De maximin regel daarentegen moet garanderen dat de lange termijn vooruitzichten van de minst bevoorrechten maximaal worden.

f. kritiek op de keuze

Dat de twee principes de maximin oplossing zijn voor het probleem van sociale rechtvaardigheid in een abstracte contractsituatie is een belangrijke veronderstelling. Toch zet Rawls maar in een paar pagina's uiteen waarom juist deze maximin regel gebruikt zal worden. Hij stelt dat er drie condities zijn die deze regel in de oorspronkelijke positie plausibel maken. In de beginstand is ten eerste 'kennis van waarschijnlijkheden onmogelijk, of op zijn best onzeker' (p.154). Iedere partij is in de beginstand verstoken van informatie omtrent zijn eigen specifieke omstandigheden, en daarom kan hij niet redeneren dat hij waarschijnlijk beter af zal zijn in de ene situatie in vergelijking met een andere situatie.

Deze eerste conditie is twijfelachtig. Rawls moet namelijk aangeven waarom waarschijnlijkheden volledig buiten beschouwing worden gelaten. Het is bijvoorbeeld denkbaar dat waarschijnlijkheden bij de keuze van verdelingen boven een acceptabel minimum wel toegepast worden. De partijen hebben immers weet van de 'algemene feiten', en op grond van deze in-

1) Zie Stegmüller 1969, pp.385-394 .

formatie is een berekening op te stellen die de algemene verwachtingen zal maximaliseren. Er zal dan met andere woorden niet voor de maximin regel maar voor een utilisme gekozen worden.

Rawls stelt ten tweede dat 'the person choosing has a conception of the good such that he cares very little, if anything, for what he might gain above the minimum stipend that he can, in fact, be sure of by following the maximin rule' (p.154). Nu is het vreemd om eerst te stellen dat een persoon geen kennis van waarschijnlijkheden bezit (eerste conditie), en om vervolgens in de tweede conditie wél waarschijnlijkheden toe te laten. Als iemand op grond van zijn conceptie van het goede zegt weinig te geven om wat hij zou kunnen winnen dat boven een bepaald minimum uitgaat, dan is dit in strijd met Rawls' eis van de sluier van onwetendheid. Men zou zo alleen kunnen redeneren op basis van een zekere waarschijnlijkheid een bepaalde conceptie van het goede te hebben. In feite zijn de primaire goederen zoals vrijheid, inkomen en rijkdom dingen waaraan men in de oorspronkelijke positie het meest waarschijnlijk de voorkeur zal geven. Er zijn met andere woorden kansberekeningen mogelijk.

Daarnaast valt het uitgangspunt zelf, nl. dat de partijen weinig of niets geven om wat ze zouden kunnen winnen boven het minimum, te betwifelen. Zelfs als ze de prioriteit van de vrijheid accepteren, dan nog gaat het te ver te menen dat ze niets zullen geven om sociale en economische goederen boven wat het tweede beginsel van rechtvaardigheid garandeert.¹⁾

'The rejected alternatives have outcomes that one can hardly accept' (p.154). Dit is de derde conditie die de maximin regel aannemelijk moet maken. Weliswaar verschaft deze regel een reden om voor een sociaal minimum en voor de prioriteit van fundamentele basisvrijheden te kiezen. Maar de maximin theorie heeft daarnaast implicaties die nauwelijks acceptabel schijnen.

Arrow wijst op een absurde consequentie van de maximin regel.²⁾ Volgens de regel is elke winst voor een persoon in de slechtste positie belangrijker dan elk verlies van een individu in een betere positie, voorzover deze laatste persoon dan maar niet onder het niveau van persoon één komt.

1) Nagel 1973, p.231 . 2) Arrow 1973, p.251 .

Zoiets zou bijvoorbeeld betekenen dat medische ingrepen die mensen nog net in leven houden maar die zo kostbaar zijn dat ze de rest van de bevolking tot armoede dwingen, geaccepteerd zouden moeten worden. Rawls heeft deze mogelijkheid overwogen. Weliswaar geldt dat 'the most extreme disparities in wealth and income are allowed provided that the expectations of the least fortunate are raised in the slightest degree'. Maar ook hij vindt het buiten alle proporties indien 'the justice of increasing the expectations of the better placed by a billion, say, should turn on whether the prospects of the least favored increase or decrease by a penny' (p.157). Rawls meent dat zoiets in de werkelijkheid niet mogelijk is. De twee beginselen zijn nauw verbonden en als we de verwachtingen van de meest bevoorrechten verhogen dan zal de situatie van degenen die het slechtst af zijn wel voortdurend verbeteren (p.158). Maar Arrow zegt dat 'there is nothing easier than to point out changes that benefit the well-off at the expense of the poor, including the least advantaged, e.g., simultaneous reduction of the income tax for the high brackets and of welfare payments'.¹⁾

Het voorbeeld van Arrow maakt duidelijk dat de zwakte van 'A theory of justice' niet alleen het gevolg is van de definiëring van de contractsituatie. In d. kwam de moeilijkheid ter sprake die optreedt wanneer belangen van verschillende partijen sterk uiteen lopen. Wilde unanimiteit mogelijk zijn voor de keuze in de beginstand, dan moest de sluier van onwetendheid alle door Rawls relevant geachte kennis aan het gezicht onttrekken. De vraag was of men kon zeggen dat de partijen op gelijke wijze vertegenwoordigd waren. Maar het is niet alleen de definiëring van de beginsituatie die discutabel is. Ook de gedachte dat binnen een oorspronkelijke positie principes gekozen zullen worden die op de juiste (d.w.z. rechtvaardige) wijze een verdeling preciseren leidt tot vreemde consequenties.

Barry geeft een ander voorbeeld dan Arrow om aan te tonen dat de algemene vorm van Rawls' deductie tekort schiet.²⁾ Contraal in Rawls' theorie is de gedachte dat een rationeel persoon van sommige dingen, de primaire goederen, liever meer dan minder heeft. Principes die in de beginsituatie

1) *op.cit.*, p.252 . 2) Barry 1973, pp.116-119 .

gekozen zullen worden dienen aan te geven hoe het grootst mogelijke aantal van deze primaire goederen op juiste wijze verdeeld moet worden, aangezien ieder zijn eigen vooruitzichten wil maximaliseren. Barry stelt nu dat, zelfs indien wordt geaccepteerd dat primaire goederen dingen zijn waar ieder zoveel mogelijk van wil hebben, het nog niet vanzelfsprekend rationeel is in de beginstand te kiezen voor principes die een verdeling van zoveel mogelijk primaire goederen formuleren.

Nem het voorbeeld van de auto. Als andere omstandigheden constant worden gehouden is het voor bijna iedereen rationeler om over een auto te willen beschikken dan om er geen te willen hebben. Betekent dit nu dat het rationeel is te wensen dat iedereen een auto heeft? Vanuit het gezichtspunt van een enkel individu is het eerder rationeel te wensen dat een bepaalde graad van dienstverlening afhankelijk van de auto gegarandeerd is, dat de rest van de mensen zich per voet, fiets of openbaar vervoer voortbeweegt, en dat hij tot die minderheid van autobezitters behoort - zeg de situatie in Nederland in 1958. Deze keuze is in de beginsituatie uitgesloten omdat achter de sluier van onwetendheid niemand weet wie hij in het dagelijks leven zal blijken te zijn, en de keus mag naar Rawls' mening niet op grond van waarschijnlijkheden plaats vinden.

Maar is het dan rationeel om een universeel autobezit te wensen ten einde verzekerd te zijn van een plaatsje bij het leger van autobezitters? Of men in de keuzepositie voor dit laatste kiest hangt af van de prioriteit die men hecht aan de voordelen en aan de nadelen van massaal autobezit. Het voordeel is mobiliteit, een individueel goed. Nadelen van massaal autobezit zijn opoffering van schaarse ruimte aan verkeerswegen, lawaai, giftige stank, een groot aantal doden en voor het leven verminkten, uitwaaiing van het wonen, werken en recreatie (en de vergrootte afstanden tussen deze drie functies doen opnieuw de behoefte aan mobiliteit toenemen). Indien nu een persoon moet kiezen, dan kan hij zich door de keuze voor een auto wel verzekeren van een individueel goed, mobiliteit. Maar het kiezen voor géén auto garandeert hem nog geen rust en ruimte, zogenaamde collectieve goederen. 'To contrast these as individual goods and collective goods is simply to say that one enjoys the mobility privately but one can get the benefits from the absence of cars only in

common with everyone else. Both are individual goods in the sense that they are desired, of course'.¹⁾

Vanuit het gezichtspunt van één individu is het rationeel te kiezen voor een auto. Maar of het een 'redelijke' keuze is... Individueel kun je de voordelen van de auto genieten, maar over het voordeel van afwezigheid van massaal autobezit valt individueel niet te beslissen. Mijn extra auto maakt de vervuiling en lawaai gezien het totaal niet groter. Toch is het een drogreden te menen dat het rationeel is voor iedereen een auto te wensen. Wat een individueel goed is, is niet automatisch een collectief goed. 'It is an illicit move to go from "I would prefer more of X to less of X, all else remaining the same" to "I should like society to be arranged so that I get as much as possible of X"'.²⁾

Het zal duidelijk zijn dat principes die een rechtvaardige verdeling van primaire goederen moeten formuleren niet zomaar afgeleid kunnen worden uit een hypothetische situatie. Het voorbeeld van Arrow leert dat de maximin regel tot absurde consequenties kan leiden. Barry's voorbeeld geeft aan dat, indien er van uit wordt gegaan dat een individueel goed vanzelf een collectief goed is, individuele rationaliteit tot een irrationele situatie voert.

g. beoordeling van Rawls' redenering

De drie redenen voor de maximin regel zijn dus geen van alle nogal sterk. In par. 29 geeft Rawls 'some of the main grounds for the two principles of justice'. Vier argumenten moeten aantonen dat de beginselen een adequate minimum conceptie van rechtvaardigheid zijn in een situatie van grote onzekerheid.

De partijen in de beginsituatie zien in dat er voor eens en voor al maatstaven gekozen worden die de vooruitzichten van ieder van hun zullen regelen. Ze zullen geen overeenkomsten sluiten die tot consequenties leiden die ze niet willen accepteren. Er is zoals Rawls zegt sprake van een 'druk van de verbintenis' ('strains of commitment').

1) Barry 1973, pp.117-18 . 2) Op.cit., pp.118-19 .

Een tweede reden geeft Rawls in termen van psychologische stabiliteit. Wanneer aan het nutsbeginsel is voldaan staat het nog niet vast dat ieder daarvan zal profiteren. Maar een sociaal systeem dat de twee rechtvaardigheidsbeginselen in praktijk brengt bevestigt 'everyone's good', en dit heeft tot gevolg dat mensen 'acquire inclinations to uphold the scheme' (p.177).

Maar door verwijzingen naar psychologische stabiliteit en de druk van de verbintenis sluipen morele gezichtspunten de oorspronkelijke positie binnen. De keuze in de beginstand wordt bepaald door wat acceptabel zal worden gevonden in de praktijk. Maar dan is het niet meer de keuze via de maximin regel die een reden vormt voor de aannemelijkheid van de beginselen (verg. d. , blz.31).

Bovendien kan men zich zoals Singer doet inzake stabiliteit de spiegelbeeldvraag stellen:

Why should the better-off accept the justice of and cooperate in society? (...) For instance, to put the matter in monetary terms, assume that a tax of 75 percent of all incomes over \$15000 dollar would, after deducting administrative and other costs, allow welfare paymenys on the worst-off group to be increased by only \$1 per person per year. The maximin rule would require that the tax be levied. 1)

De maximin regel wordt gekozen vanuit het perspectief van degenen die vrezen bij de minsten te behoren. Dit betekent dat Rawls niet voldoet aan het criterium van gelijkheid in de beginstand. Hij had immers de zaak ook vanuit het gezichtspunt van degenen die hopen beter af te zijn moeten bekijken. Het bezwaar tegen de maximin regel lijkt op de zojuist genoemde kritiek van Arrow. Singer wijst er nu op dat dit bezwaar tegelijk Rawls' argument voor stabiliteit ondergraaft.

De derde en vierde reden om voor de twee principes te kiezen berusten op een veronderstelling omtrent eigenwaarde en zelfrespect: 'the public recognition of the two principles gives greater support to men's self-respect and this in turn increases the effectiveness of social cooperation. Both effects are reasons for choosing the two principles' (p.178).

Rawls meent deze gedachte ook in Kantiaanse termen te kunnen formuleren: 'the principles of justice manifest in the basic structure of society men's desire to treat one another not as means only but as ends in themselves' (p.179).

Het eerste rechtvaardigheidsbeginsel, volgens welk aan ieder

1) Singer 1975, p.22 (mijn onderstr.) .

gelijke vrijheid toekomt, bewerkstelligt naar Rawls' idee zelfrespect. Ook hier zien we dat Rawls' eigen liberale opvatting van het individueel goede meespeelt bij de keuze in de beginstand. Volgens Rawls' redenering zouden de partijen in de beginstand in hun eigen belang voor de prioriteit van de vrijheid moeten kiezen. Maar de mening dat prioriteit van de vrijheid het zelfrespect verhoogt berust niet op belangen, maar op Rawls' ideaal.

Wellicht kan men de gang van Rawls' argument zelfs dogmatisch noemen, zoals Hart doet. Hart meent dat men niet van algemene prioriteit van de vrijheid kan spreken en het lijkt hem beter de argumentatie op sommige van de basisvrijheden, zoals religieuze vrijheid, van toepassing te achten:

It might be said that any rational person who understood what it is to have a religious faith and to wish to practice it would agree that for any such person to be prevented by law from practising his religion must be worse than for a relatively poor man to be prevented from gaining a great advance in material goods through the surrender of a religious liberty which meant little or nothing to him. 1)

Een diepgelovig iemand heeft er alle belang bij dat zijn religieuze praktijken niet verboden zijn. Aan de andere kant is het voor iemand die hier minder waarde aan hecht rationeler om bepaalde vrijheden op te offeren wanneer zoiets zijn materiële omstandigheden enorm verbetert.

Rawls' argumentatie zou moeten steunen op belangen en niet op idealen. Maar de onvoorwaardelijke keuze voor vrijheid reflecteert een liberaal ideaal, namelijk dat van een 'public-spirited citizen who prices political activity and service to others as among the chief goods of life'.²⁾

De opvatting dat het eerste rechtvaardigheidsbeginsel het zelfrespect zal verhogen is dus niet zo vanzelfsprekend als Rawls wel zou willen. Ook bij de opvatting dat het tweede rechtvaardigheidsbeginsel de mensen als doel in zichzelf zal behandelen kunnen vraagtekens geplaatst worden. Dit tweede beginsel zou niet de nadelen van het nuttigheidsbeginsel vertonen. Het klassieke nuttigheidsbeginsel vereist dat 'institutions bearranged to maximize the absolute weighed sum of the expectations of the relevant representative men' (p.161), en de moderne variant hiervan, het gemiddelde nutsbeginsel,

1) Hart 1973, p.554 . 2) Op. cit., p.555 .

'directs society to maximize not the total but the average utility'. Ten einde deze moderne variant toe te passen op de basisstructuur worden 'institutions (...) set up so as to maximize percentage weighed sum of the expectations of representative individuals' (p.162). Een hierboven al vermeld bezwaar is dan naar Rawls mening dat 'the principle of utility presumable requires some to forego greater life prospects for the sake of others' (p.180). *hij v 25, 36, 37*

Maar dat mensen als middel behandeld worden hoeft niet per se een kenmerk van een utilitaristische benadering te zijn. Men zou zelfs kunnen stellen dat de neiging om mensen te behandelen als middel voor een ander doel bij de maximin regel groter is dan binnen het utilisme. Singer schrijft dat 'a utilitarian would give equal consideration to everyone's interest, whereas the maximin rule forbids giving any consideration to the interest of the better-off, allotting them good solely in so far as doing so assist the worst-off'.¹⁾

Een moeilijkheid van andere aard is gelegen in de verhouding tussen de twee principes. De wenselijkheid van zogroot mogelijke vrijheid kan in conflict komen met het tweede principe. Vrijheid staat in verband met grondwettelijke en wettelijke beperkingen, als een systeem van algemene regels die rechten en plichten definiëren. Binnen zo'n systeem is vrijheid dan de mogelijkheid voor een individu niet gehinderd door dwang zus of zo te handelen. 'Each person is to have an equal right to the most extensive basic liberty compatible with a similar liberty for others' (p.10). Hoe moet nu het tweede principe volgens welk sociale en economische ongelijkheden 'to the greatest benefit of the least advantaged' moeten zijn, toegepast worden? Bestaande ongelijkheden moeten door kapitaaloverdrachten verminderd worden, de overheid moet ingrijpen om concentratie van kapitaal te verhinderen. Aan de andere kant moeten door beperkende maatregelen de efficiency en productiviteit van de economie niet aangetast worden. Er mogen immers wel ongelijkheden bestaan mits ze maar bijdragen tot de lange termijn verwachtingen van de minst bevoorrechte groep. Zijn nu deze principes van vrijheid en ongelijkheden wel intern consistent?

Macpherson schrijft naar aanleiding van dit probleem:

If a limit on transfers and interferences low enough

1) Singer 1975, p.22 .

to comply with the second principle could be high enough to prevent the concentration of capital from exceeding its limit, namely the point at which accumulations of private capital become "concentrations of power to the detriment of liberty and equality of opportunity" (which limit is required by the first principle), then his two principles would be consistent. But it is impossible to find a limit on transfers and interferences low enough to do the one thing and high enough to do the other. 1)

Naar Macpherson meent is elke accumulatie van privé kapitaal nadelig voor vrijheid en gelijkheid van kansen, en de limiet voor accumulatie van kapitaal is dan volgens het eerste principe nul. Maar daar staat tegenover dat de limiet volgens het tweede beginsel niét aan nul gelijk kan zijn.

Met de interne inconsistentie hangt samen de verwevenheid van de twee beginselen. Vrijheidsrechten die onvoorwaardelijk zijn kunnen, wanneer men er gebruik van maakt, gemakkelijk omslaan in een systeem van ongelijke vrijheden. Schuyt noemt in dit verband het recht op eigendom dat vanwege relatieve schaarste van sociale en economische goederen in de praktijk tot een betekenisloos recht wordt.²⁾

De in deze paragraaf g. genoemde moeilijkheden met betrekking tot de keus van de rechtvaardigheidsbeginselen in de beginsituatie illustreerden discutabele kanten van Rawls' contract-idee. Maar hiermee wil ik zeker niet zeggen dat wie zich afvraagt wat rechtvaardigheid is 'A theory of justice' terzijde zou kunnen schuiven.

Ik heb fragmenten van Rawls' 'Theory' gegeven. Zou men uitgebreider op het boek willen ingaan, dan mag de aard van de Rawlsiaanse werkwijze, die we een 'coherence theory of justification' of een 'congruente argumentatie' kunnen noemen, niet genegeerd worden. Dan zullen tegelijk met de oorspronkelijke positie van deel I de delen II en III van het boek gezien moeten worden. De voorgestelde theorie van het eerste deel zou naar Rawls' idee immers overeenstemmen met 'the fixed points of our considered convictions better than other familiar doctrines', en in het derde deel controleert Rawls of 'justice as fairness is a feasible conception' (p.580). Opvallend is dat deze zijde van Rawls' werkwijze in de meeste besprekingen van 'A theory of justice' nauwelijks aangeroerd wordt.

1) Macpherson 1973, p.93. M. citeert Rawls 1967, p.71 .

2) Schuyt 1974, p.171 .

Zowel aan de beginsituatie als aan de afleiding van de principes zitten zwakke kanten. Het is dan ook naar mijn mening niet juist om zoals Schuyt heeft gedaan Rawls' theorie een filosofische fundering van een socialistische theorie voor de hedendaagse samenleving te noemen.¹⁾ Het individuele denken in de beginsituatie dat alleen in termen van maximalisatie van materiële voordelen geschiedt en geen ruimte overlaat voor een discussie over andere problemen die ook met rechtvaardigheid te maken hebben (bijvoorbeeld hoe het onaangename werk in de samenleving verdeeld moet worden) is hiermee in strijd.

Argumenten voor vrijheid en gelijkheid zijn naar Nagel's mening overtuigender te verdedigen met directe morele argumenten, onafhankelijk van de contractmethode. Het mentale experiment van een ideaal contract dient er eerder toe een model te vormen voor rechtvaardigheidsbeginselen dan om de beginselen te rechtvaardigen. 'The contract approach allied with a non-liberal conception of the good would yield different results, and some conceptions of the good are incompatible with a contract approach to justice altogether.'²⁾ De gedachte dat het instemmingsproces om tot beginselen van rechtvaardigheid te komen 'gereconstrueerd' zou kunnen worden, en dat er binnen een contractsituatie geen storende factoren zijn die een ondubbelzinnige uitkomst in de weg staan blijkt maar ten dele juist.

Wat sociale rechtvaardigheid is kan men niet in een hypothetische situatie uitmaken; de discussie moet ook werkelijk gevoerd worden, waarbij als voorwaarden gelden dat men vrij is en onpartijdig, op de hoogte van de relevante feiten en bereid te universaliseren. Wanneer men dan een systeem van sociale rechtvaardigheid voorstelt is een beoordeling in het licht van de consequenties voor het menselijk leven onontkoombaar.

Hoe de redenering voor rechtvaardigheid er in dat geval uitziet is hiermee nog niet gezegd. Alleen enkele voorwaarden werden genoemd, en één conclusie kan men hier aan verbinden. De mogelijkheid om voorstellen van rechtvaardigheid te doen vóóronderstelt reeds rechtvaardigheid, nl. in die zin dat een zekere marge van werkelijke vrijheid, tolerantie en bereidheid tot

1) Schuyt 1974, p.161 .

2) Nagel 1973, p.233 . In Nederland besteedt de socioloog J.Berting aandacht aan Rawls' theorie in zijn 'Reciprociteit en gelijkheid. Sociologen over sociale rechtvaardigheid' (Meppel: Boom,1970). In zijn dissertatie 'Recht, orde en burgerlijke ongehoorzaamheid' (Rotterdam: Univers. pers,1972) baseert de

luisteren gegarandeerd is. Hoe kan men anders verzekerd zijn van een aandachtig en serieus gehoor wanneer men zijn ideeën bekend wil maken en zijn idealen wil toetsen aan de mening van anderen?

6 Slotwoord

In verschillende étappes probeerde ik een antwoord te geven op de eenvoudig klinkende vraag waarmee ik dit opstel begon: wat is rechtvaardigheid? De volgorde van deze stappen die een idee van rechtvaardigheid moeten verduidelijken is naar mijn mening niet zonder samenhang.

In paragraaf 2 De drie variabelen van rechtvaardigheid volg ik de uiteenzetting van Pitkin. Zij concludeert in haar boek 'Wittgenstein and justice' dat het leren spreken in termen van rechtvaardigheid vereist dat men drie 'variabelen' of 'dimensies' onder de knie krijgt. In de lijn van de latere Wittgenstein benadrukt ze dat taal meer is dan een verzameling labels die naar dingen in de realiteit verwijzen. Taal is een activiteit, taal is spreken. Om er achter te komen wat er wordt bedoeld met woorden en zinnen moeten we er op letten hoe ze worden gebruikt. Toegepast op het begrip rechtvaardigheid houdt dit naar haar mening in dat de eerste en tweede variabele die men als kind moet leren worden gevormd door de betekenis en door wat we rechtvaardig noemen, de 'feiten'. Allerlei handelingen, gedragingen, standen van zaken worden 'rechtvaardig' genoemd, beslissingen, beloningen, bestraffingen 'rechtvaardigen' we, iemand laten we 'recht wedervaren'.

Het is de wisselwerking tussen de feiten van de wereld en de betekenis die uitmaakt of er op correcte wijze in termen van rechtvaardigheid wordt gesproken. Maar een idee van rechtvaardigheid heeft niet alleen te maken met het spreken van rechtvaardigheid en het spreken van rechtvaardigheid. Een derde variabele, nl. wat als maatstaf van rechtvaardigheid wordt

rechtssocioloog C.J.M. Schuyt wanneer hij komt te spreken over de rechtvaardiging van burgerlijke ongehoorzaamheid zich volledig op Rawls (pp.334vv).

geaccepteerd, completeert naar Pitkin's idee een notie van rechtvaardigheid. Spreken in termen van rechtvaardigheid impliceert de bereidheid aan te geven hoe en in welke opzichten de feiten rechtvaardig worden gevonden; feiten moeten gewaardeerd worden om rechtvaardig te kunnen heten.

Helaas laat Pitkin ons hier in de steek. Ze noemt het waarde-aspect maar ze verzuimt nader in te gaan op een maatstaf of criterium van rechtvaardigheid. Wellicht hangt dit gemis samen met een taalfilosofische benadering. Het is kenmerkend voor de gewone omgangstaal dat afspraken en gewoonten binnen een samenleving of binnen een groep het spreken en dus ook het spreken in termen van rechtvaardigheid 'voorgevormd' hebben. We leren om te gaan met een begrip als rechtvaardigheid zonder de bijbehorende maats^taven en criteria te hoeven preciseren.

In 1 Inleiding wees ik al op het keuze-element dat ten grondslag ligt aan elke uitspraak die we doen. Zelfs een simpele beschrijvende uitspraak als 'hier is een glas water' heeft het karakter van een theorie: zelfs de 'puurste' zintuiglijke ervaring leert ons nog niet dat iets 'glas' of 'water' heet. De ervaring motiveert alleen een beslissing om de uitspraak 'hier is een glas water' te accepteren. A fortiori geldt dit keuze-element voor waarderende uitspraken als 'dit is rechtvaardig'. Wat rechtvaardig wordt genoemd impliceert maatstaven die we alleen na een beslissing kunnen aanvaarden. De beslissing en de keuze voor zo'n beslissing voorkomen daarom de mogelijkheid te spreken van de verwerkelijking van rechtvaardigheid als zedelijk idee. Perfecte rechtvaardigheid is een irrealiteit. Elk idee van rechtvaardigheid vindt zijn oorsprong uiteindelijk in waarden die zelf niet meer gerechtvaardigd kunnen worden en kent daarom een willekeurig moment.

In 3 Formele rechtvaardigheid sluit ik me in (a) aan bij de opvatting dat we met rechtvaardigheid in de eerste plaats niet het individuele handelen maar de instellingen en regelingen in de samenleving (en als limiet de samenleving zelf) beoordelen. In (b) en (c) volg ik de analyse van Perelman. Weliswaar gaat Perelman net zomin als Pitkin uitdrukkelijk in op maatstaven van rechtvaardigheid. Maar toch werpt hij licht op een andere kant van het begrip rechtvaardigheid. Hij wijst op de formele overeenkomst tussen verschillende formuleringen van rechtvaardigheid: bij gevallen van rechtvaardigheid behoort alles wat

gelijk is op gelijke wijze behandeld te worden. Impliciet in de betekenis van de verschillende formuleringen van rechtvaardigheid zit gelijkheid van overweging. Hiermee is nog niet gezegd wanneer we iets in relatie opzichten aan iets anders gelijk achten en evenmin is gezegd hoe er dan gehandeld moet (d.w.z. behoort te) worden.

Rechtvaardigheid is regelmaat: een handeling is rechtvaardig als hij valt te rangschikken onder een gegeven regel van rechtvaardigheid. Daarom kunnen we met Perelman in (d) ook spreken van de waarde van rechtvaardigheid zelf: toepassing van rechtvaardigheid bevredigt een rationele behoefte aan coherentie en regelmaat.

Moeilijker is het om uit te maken wanneer een regel rechtvaardig is. Een minimale voorwaarde houdt in dat de regel niet willekeurig is, maar voortvloeit uit een normatief systeem. Zo'n normatief systeem valt vanwege oneindige regressie niet opnieuw uit een hoger systeem af te leiden. Over de kwestie wanneer een normatief systeem ethisch valt te noemen handelt de 4e paragraaf.

In 4 Ethische beginselen schrijf ik met G.J. Warnock dat morele oordelen niet afdoende gekarakteriseerd kunnen worden door alleen formele kenmerken. Het is de mening van Hare dat we morele oordelen aan hun prescriptiviteit en hun universaliseerbaarheid kunnen herkennen. Daartegenover brengen we te berde dat morele oordelen niet alleen gebruikt worden om voor te schrijven, maar ook om aan te sporen, af te keuren, te overreden, te prijzen enz. Net zomin is universaliseerbaarheid van morele oordelen een voldoende kenmerk: de 'universaliseringstest' wijst ten hoogste op consistentie van de spreker van het desbetreffende oordeel.

Vervolgens schets ik in deze paragraaf de teleologische benadering waar Warnock voor kiest. Het verband met een zedelijk idee als rechtvaardigheid zal duidelijk zijn. Bij het zoeken naar een criterium van rechtvaardigheid moeten de consequenties van een in praktijk gebracht rechtvaardigheidssysteem zoveel mogelijk in overweging genomen worden. De gevolgen van een moreel beginsel moeten 'het goede' voor het menselijk leven bevorderen.

Een bezwaar dat aan deze benadering kleeft - 'het grootste goed

voor het grootste aantal' zou veronachtzaming van de rechten van een minderheid kunnen betekenen - wordt ondervonden door een negatieve formulering. In plaats van het goede te specificeren in termen van maximalisatie van bijv. geluk of genot kies ik met Warnock voor een voorzichtige benadering en voor de bepaling van een ondergrens: systemen van morele regels en dus rechtvaardigheidssystemen moeten ingaan op de aard van menselijke behoeften en zullen het vermijden van onnodig menselijk leed (of met een woord van Warnock: de verbetering van de netelige menselijke positie¹⁾) op de voorgrond moeten stellen. Naar ik meen is ongeluk ondubbelzinniger dan geluk.

Weergave van een kritiek op de redenering voor een maatstaf van rechtvaardigheid volgens de methode van Rawls vormde het laatste (5e) onderdeel van dit opstel. Rawls tracht in zijn 'Theory of justice' de willekeur in de argumentatie voor een conceptie van rechtvaardigheid zoveel mogelijk terug te dringen. Een hypothetische contractsituatie (beginstand) die zo is gedefinieerd dat irrelevanties met betrekking tot rechtvaardigheid onbekend zijn moet de optimale, nl. meest redelijke, argumentatie ten gunste van rechtvaardigheid opleveren. Maar het blijkt dat zowel aan het idee van een fictieve beginsituatie als aan de argumentatie die binnen zo'n 'oorspronkelijke positie' wordt gevoerd vooroordelen en bezwaren kleven.

De hypothetische beginstand brengt de gelijkheid van de partijen die inzake rechtvaardigheid tot overeenstemming moeten komen in gevaar. Daarnaast moedigt de contractsituatie een liberaal-individualistische keuze aan. De rechtvaardigheidsbeginselen die volgens Rawls in de beginstand gekozen worden kunnen in de praktijk tot absurditeiten aanleiding geven. Dit laatste is een gevolg van Rawls' poging een utilistische keuze te vermijden. Aan de hand van enkele critici concludeer ik dat de keuze voor rechtvaardigheidsbeginselen weliswaar niet alleen maar toch gedeeltelijk moet afhangen van de implicaties voor de samenleving. Daarom kan gesteld worden dat het gedachtenexperiment van Rawls om een conceptie van rechtvaardigheid te rechtvaardiger niet werkt. De contractmethode kan echter wel als model fungeren om een idee van rechtvaardigheid vorm te geven en om een toepassing ervan op problemen in de samenleving die met rechtvaardigheid van doen hebben te illustreren.

1) 'The amelioration of the human predicament', p.16 van 'The object of morality' (London: Methuen, 1971).

Humanitaire idealen - en daartoe behoort niet in de laatste plaats een notie van rechtvaardigheid - treffen we niet zomaar aan. Maatstaven van rechtvaardigheid berusten uiteindelijk op een kiezen en op een beslissen, iets wat verantwoordelijkheid voor de ander en ruimte voor politieke overtuigingen in feitelijke zin vooronderstelt. In dit opzicht zijn betekenis en begrip van rechtvaardigheid en de omstandigheden van rechtvaardigheid op elkaar aangewezen: wat rechtvaardigheid 'is', de feiten van rechtvaardigheid, zijn pas feiten als ze als zodanig herkend kunnen worden. Andersom kan het denken en spreken over rechtvaardigheid pas effectief worden, en kan het bestaande bekritiseerd en het ideale geformuleerd worden, wanneer sociale en economische organisaties individuen niet slechts ruimte laten, maar als daarbinnen bovendien het streven leeft de belangen van de ander te onderkennen en te bevorderen.

7 Bibliografie

(Opm.: jaartal tussen haakjes achter de naam van de auteur geeft aan wanneer de publicatie voor het eerst verscheen.)

- Albert, H. (1961), 'Ethik und Meta-Ethik', herdr. in: Konstruktion und Kritik (Hamburg: Hoffmann und Campe, 1972).
 Alston, W.P. (1967a), 'Language', in: Encyclopedia of philosophy, vol.4.
 Alston, W.P. (1967b), 'Meaning', in: Encyclopedia of philosophy, vol.5
 Arrow, K.J. (1973), 'Some ordinalist-utilitarian notes on Rawls's theory of justice', in: Journal of philosophy, 70(May 1973).
 Barker, E. (ed.), (1947), Social contract. Essays by Locke, Hume, Rousseau (London: Oxf. univ. press, 1971).
 Barry, B. (1973), The liberal theory of justice (Oxford: Clarendon press).
 Benn, S.I. (1967), 'Rights', in: Encyclopedia of philosophy, vol.7.
 Benn, S.I., Peters, R.S. (1959), Social principles of the democratic state (London: Allen&Unwin, 1971).
 Brecht, A. (1963), 'The ultimate standard of justice', in: C.J. Friedrich, J.W. Chapman (eds.), Nomos VI: Justice (New York: Atherton press).
 Care, N.S. (1969), 'Contractualism and moral criticism', in: Review of metaphysics, 23(1969).
Encyclopedia of philosophy, ed.: P.Edwards (London/New York: Collier-Macmillan, 1967).
 Esh  t  , A. (1974), 'Contractualism and the scope of justice', in: Ethics, 85(Oct. 1974).
 Frankena, W.K. (1962), 'The concept of social justice', in: R.B. Brandt (ed.), Social justice (Englewood Cliffs: Prentice-Hall, 1962).
 Frankena, W.K. (1963), Ethics (Englewood Cliffs: Prentice Hall).
 Haersolte, R.A.V. van (1974), '"Goed" en "rechtvaardig"', in: Alg. Ned. tijdsch. v. wijsb., 66(juli 1974).
 Hare, R.M. (1963), Freedom and reason (London: Oxf. univ. press, 1967).
 Hare, R.M. (1973a&b), 'Rawls' theory of justice', in: Philosophical quarterly, 23(April and July 1973).
 Hart, H.L.A. (1973), 'Rawls on liberty and its priority', in: Chicago law review, (1973), pp.534-555.
 Hubbeling, H.G. (1968), Criterium als kenmerk en norm (Assen: Van Gorcum).
 Johnson, O.A. (1974), 'The Kantian interpretation', in: Ethics, 85(Oct.1974).
 Keat, R., Miller, D. (1974), 'Understanding justice', in: Political theory, 2(Febr.1974).
 Kelsen, H. (1952), 'What is justice?', in: Justice, law, and politics in the mirror of science (Berkeley/Los Angeles: Univ. of Calif. press, 1957).
 Laslett, P. (1967), 'Social contract', in: Encyclopedia of philosophy, vol.7.
 MacIntyre, A. (1967), A short history of ethics (London: Routledge & Kegan Paul, 1971).
 Macpherson, C.B. (1973), Democratic theory (Oxford: Clarendon press).
 Mooij, J.J.A. (1971), Aspecten van redelijkheid (inaugurele rede te Groningen).
 Nagel, E. (1961), The structure of science (London: Routledge & Kegan Paul, 1968).
 Nagel, T. (1973), 'Rawls on justice', in: Philosophical Review, 82(April 1973).

- Nielsen, K. (1967), 'Ethics, history of', in: Encyclopedia of philosophy, vol.3.
- Perelman, C. (1945), 'Concerning justice', in: The idea of justice and the problem of argument (London: Routledge & Kegan Paul, 1963). Oorspr.: De la justice (Bruxelles: Office de publicité, 1945), vert. door J. Petrie.
- Perelman, C. (1960), 'La règle de justice', in: Justice et raison (Bruxelles: Presses univ. de Bruxelles, 1963).
- Perelman, C. (1961), 'Jugements de valeur, justification et argumentation', in: Justice et raison (Bruxelles: Presses universitaires de Bruxelles, 1963).
- Pettit, P. (1974), 'A theory of justice?', in: Theory and decision, 4(1974) 3/4.
- Pitkin, H.F. (1972), Wittgenstein and justice (Berkeley/Los Angeles: Univ. of Calif. Press).
- Popper, K.R. (1959), The logic of scientific discovery (London: Hutchinson, 1972).
- Raphael, D.D. (1974), 'A theory of justice', in Mind, 83 (Jan. 1974).
- Rawls, J. (1967), 'Distributive justice', in: P. Laslett, W.G. Runciman (eds.), Philosophy, politics and society (III) (Oxford: Basil Blackwell). Gewijzigd herdrukt in: E.S. Phelps (ed.), Economic justice (Harmondsworth: Penguin books, 1973).
- Rawls, J. (1971), A theory of justice (Cambridge: Harvard univ. press).
- Rescher, N. (1969), Introduction to value theory (Englewood Cliffs: Prentice-Hall).
- Richards, D.A.J. (1971), A theory of reasons for action (Oxford: Clarendon press).
- Schuyt, C.J.M. (1974), 'John Rawls en de theorie van de rechtvaardige samenleving', in: Alg. Ned. tijdsch. v. wijsb., 66 (juli 1974).
- Singer, P. (1975), 'The right to be rich or poor', in: New York Review of books, 22 (March 6, 1975). (Bespreking van Anarchy, state, and utopia van R. Nozick.)
- Stegmüller, W. (1969), Probleme und Resultate der Wissenschaftstheorie und Analytischen Philosophie (band I) (Berlin/Heidelberg/New York: Springer, 1969).
- Suppes, P. (1967), 'Decision theory', in: Encyclopedia of philosophy, vol 2.
- Warnock, G.J. (1967), Contemporary moral philosophy (London: Macmillan, 1970).